

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 90 (16863)

2004 чылдың
июнь 22,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ТР-ниң Чазаанда

ЧААРТЫЛГАНЫН ОРУУ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы дүүн болуп эрткен. Ооң ажылынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палатаның удуртукчулары, комитет даргалары, чамдык депутаттар, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, бүдүрүлгелериниң, организацияларның удуртукчулары, политиктиг партияларның болгаш хей-ниити организацияларының төлээлекчилери киришкен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хуралды ажыткаш, Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң июнь 1-де болуп эрткен хуралының түннелдериниң дугайында чүве чугаалаан. (Ооңдолу сөзүттелин солуннуң дараазында үнер номеринге парлаар).

«Россия Федерациязының девискээрлериниң хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнарын организацияларының ниити принциптериниң дугайында» болгаш «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организацияларының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскертилгелер кирир дугайында» федералдыг хоойлу төлөвилелинге Тыва Республиканың Чазааның саналдарын кирир дугайында» айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д.Ооржак кылган. Эдеринчи илеткелдерни ТР-ниң Чазак Даргазының орадакчызы—саң-хөө сайыды Р.С. Баян, ТР-ниң өөредилге сайыды П.А. Морозов, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды А.Т. Конгар, кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.С. Ховалыг кылган. Россия Федерациязының девискээрлеринге дыка хей бүрүн эргелерни берилтерге, ылангыч саң-хөө талазы-биле кошкак Тыва элээн бергелерге таваржы бээрин илеткелчилер айтып, тодаргай саннарны-даа адаан.

Илеткелдер талазы-биле Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак, республиканың профэвилелиниң даргазы К.Х. Шавыраа, Тыва Республикада Кол инспектор В.И. Чернышев, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның депутаты

В.М.Бартына-Сады, РФ-тиң компартиязының Тывада девискээр салбырының удуртукчузу А.К. Канзай, республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы К.А. Маспък-оол болгаш өскелер-даа санал бергеннер. Олар бо айтырыгларны кончуг кичээнгейлиг сайгарарын, бир демниг хөдөлип тургаш, чогумчалыг шийтирни үндүрерин чугулага көргөннер.

«Россия Федерациязының девискээрлериниң хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнарын организацияларының ниити принциптериниң дугайында» болгаш «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организацияларының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскертилгелер кирир дугайында» федералдыг хоойлу төлөвилелинге Тыва Республиканың Чазааның Күрүне Думазына база РФ-тиң Күрүне Чөвүлелинге кирирген саналдарының дугайында» айтырыгны хуралга дыннаан. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу бо талазы-биле илеткелди кылган. Ону Чазак кежигүннери чүүлдүтүзүп деткээн.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны Чазак хуралы хүлээп алган.

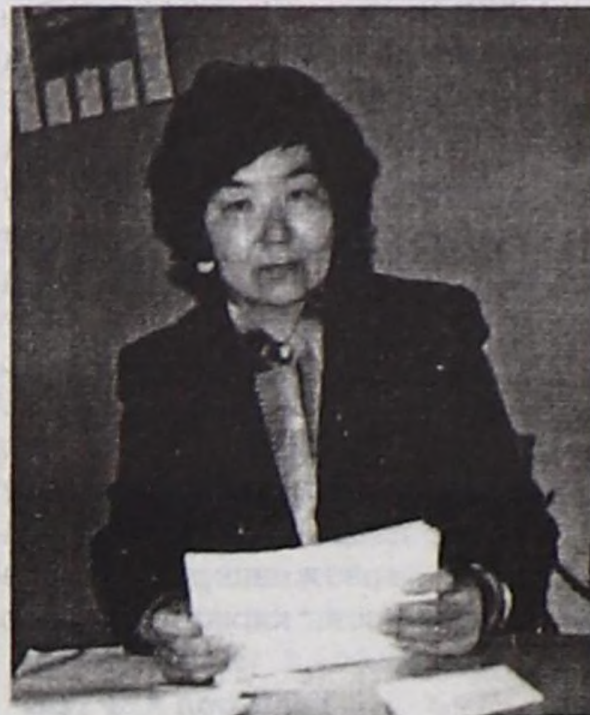
Ш.Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгларның түннелин үндүрүп тургаш, девискээрлериниң бүрүн эргелерин аңгылаарының айтырыгларынче онза кичээнгейни салырынче депутаттарны, күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын кыйгырган. Олар Тыва Республиканың, ооң чурттакчы чонунун эрге-ажыын, сонуургалын камгалаар дээш федералдыг төпке улуг ажылды кылыры чугула болуп турарын ол айтыркан. Ол ышкаш политиктиг партиялар, хей-ниити организациялары боже угланган ажылды чорудары күзэнчиг болуп турар.

Чуртталга тудуунуң таарымчалыг рыногун хевирлээриниң дугайында федералдыг хоойлуларның төлөвилелдеринге Тыва Республиканың Чазааның саналдарының дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан, бо талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Бистиң корр.

Херэеженнер чөвүлелдеринде

КҮЖҮВҮС ОЛ

—Силерниң килдис болгаш кожууннуң херэеженнер чөвүлели кандыг ажылдарны чорудуп турарыл, Светлана Иргитовна?

—Бистиң кожуунда 71 херэеженнер чөвүлели бар, ында 156 активчилерни хаара туткан. Олар чонну ажыл-ишке хаара тудар, амыдыралының деңнелин бедидер, корум-чурумну быжыглаар, аныяк салгалдың өөредилге-кижизидилгезин экижидер, кожуунда болуп турар хемчеглерге идепкейлиг киржир дээш ажылдап турар. Ооң түннелинде херэеженнерниң ажыл-ишке, хей-ниити херээнге, уруглар кижизидилгезинге киржилгези дыка идепкейжээ. Өөредилгеде, кадык камгалалында, мал ажылында, сайгарлыкчы ажыл-чорудулгада олар хей-биле хаара туттунган. Ынчангаш херэеженнер кожууннуң мурнунда салдынган сорулгаларны шийтирилээринге кол күш болуп турар. Амыдыралга, ажыл-ишке төлөптиглерниң саны чыл келген тудум-на өзүп ораы биске өөрүнчүт. Эрткен чылын «Бай-Тал» каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң хойжузу Биче-оол Чойган хей хураганы менди доруктургаш, республика чемпиону болганы безин хейнү чугаалап турар.

—Өг-бүлелерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

—Бистиң кожууннуң өг-бүлелериниң кежигүннериниң колдуу ажыл-ишке хандыкшыл-

Амгы үеде өг-бүле, ие-чаштар болгаш херэеженнер айтырыгларын шийтирилээринче шыңгы кичээнгейни салып турар болу берген. Чүге дээрге чурттуң төлөптиг хамаатыларын өстүреринге, кижизидеринге, өөредиринге, ажыл-ишке хандыкшыдарынга ол улуг рольду ойнаар. Бо сорулгаларны боттандыраы-биле чүнү кылып турарын билип алыр дээш Бай-Тайга кожуун чагыргазының өг-бүле, ие-чаштар болгаш херэеженнер айтырыгларының талазы-биле килдистиң даргазы, кожууннуң херэеженнер чөвүлелиниң даргазы С.И. Самбий-оолдан бистиң корреспондентивис элээн каш айтырыгларны салган.

дыг, бодун боду хандыртынар дээш мал, чер ажылын кылып, уругларын төлөптиг аажы-чаңга кижизидип, өөредип турарлар. Ындыгларны суму бүрүзүндөн хей-биле адап болур. Сөөлгү үеде дыка хей аныяктар өг-бүле туткаш, чурттаар бажыңнарны боттары тудуп ап турар болу берген. Оларның саны он чеди четкен. Аныяк өг-бүлелерниң чарлыры эрткен чылдардан кызырылган.

—Ие-чаштарның кадыын камгалаары, аныяк салгалды өөредип-кыжизидери чугула айтырыг болгай. Бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл, Светлана Иргитовна?

—Бо дээрге, шынап-ла, күрүне уjur-дузалыг чугула айтырыг. Эмнелге ажылдакчылары иелерниң, чаштарның кадыын камгалаарының кичээнгейни күштөлдирген. Оларның кадыының байдалын доктаамал шинчип, эмчи дузасын чедирип, чаштарга янзы-бүрү аарыгларга удур тарылгаларны чорудуп келген. Ынчангаш ие-чаштарның хораары кожуунда кызырылган.

Кожуунда 4400 ажыг уругта пособиени чогуур үе-шаанда берип турар. 15 уруглар садында дыка хей уругларны хаара туткан, ыңдыг-даа болза чаштарның саны чыл келген тудум-на көвүдөп ораындан олар чедишпестээн. Школа назылыг 400 хире уруглар чылдың-на күш-ажыл, кадыкшыдылга лагерлеринде кадыын быжыглап ап турар.

Кожуунда дөрт өг-бүле

Кызылдың уруглар бажыңындан 22 уругну азырап алгаш, өстүрүп, кижизидип турары буянныг херек болур. Оларга деткимчени республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы чедирип турар. Эрткен чылын О.Хомушкунуң өг-бүлезинге «Жигули» машинаны берген болгаш оон-даа өске.

—Уругларының өөредилге-кижизидилгезинче кичээнгей салбас, харында өг-бүлезин каапкаш чоруй баар ада-иелер турар чүве болгай. Ындыг чоруктар таваржып турар бе?

—Чажыргаш канчаар, ыңдыг херэеженнер, өг-бүлелер бар, ол дээрге төрүп алган ажы-төлүн кээргээр чымчак сеткил чок кижилер-дир ийин. Чыл эгезинде 75 уруг ада-иениң хайгааралы чок арткан, ол бистерни дүвүредип, оларның-биле шыңгы ажылдаарын негеп турар. Он бир ада-иениң эргезин казан. Ындыг ада-иелер-биле суму чагыргалары болгаш орта хамаарылгалыг өске-даа организациялар-биле демнежип алгаш, шыңгы чугааны кылып эгеледивис, ол түннелдиг болурунга идегеп турар бис. Назы четпестерниң аразында корум-чурум үрээр чоруктар база бар, сөөлгү үеде оларның-биле ажылды кожуунда күштөлдирген.

—Херэеженнерниң арага-дарыже хандыкшыыр чорун элээн непергергей болу берген чүве болгай, силерниң кожуунда кандыгыл?

(Уланчызы 2-ги арында).

2004 чылдың ийиги чартымында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга —
120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:

6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хүндүлүг өөрүм!
Бистиң профессионал байырлалыбыс— Медицина ажылдакчыларының байырлалы-биле чүрээм ханызындан изиг байырымны силерге өргүп ор мен. Кижилерниң мергежилдеринде чүгле үш: өөредир, бодалын сөглээр, эмнээр деп сестерни Бурган чаяган. Республиканың кадык камгалалында бараан болуп чоруур 8719 эмчилерниң болгаш фельдшерлерниң, эмчи сестраларының, санитарларның, өскелерниң-даа шуптузу боттарының ыдыктыг хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турар.
“Өскелерни чырыдып чорааш, бодум өже бээр

мен” деп ыдыктыг сестер оларның ажыл-херээнин кол принциви апарган. Ылаңгыя көдээде кадык камгалалының хоочуннарынга мөгейип, өөрүшкүмнү илереттим.

Июнь айның бо кайгамчык хүнүнде хүндүлүг өөрүм Силерге быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежин, шилип алган оруунарга чедишкннерни күүседим!

Хүндүлел-биле,
Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.С.ХОВАЛЫГ.

КУЖУВУС ОЛ

(Төгүзү, Эгези 1-ги арында).

— Бисте бо ыт ишпес кара сугга хандыкшылдыгыларны чок деп болбас. Херээженнер чөвүлелдери оларның-биле ажылдап турар, 34 кижини эмнеттивис, ындыг-даа болза саны шоолуг кызырылбайн турар. Ол биске кончуг аарышкылыг, сагыш чованчыг, ыядынчыг болуп турар. Херээжен кижидээрге бойдустан чаяттынган ажы-төл бодарадыр буянның ие-дир, ол каң кадык, аажы-чаң, ажыл-иш, сагылга-чурум талазы-биле бүгүдеге үлегер-чикке болуп ужурул болгай. Ону ханы бодавайн баары, сагывайн чорууру кончуг хомуданчыг-дыр. Арагалаар чорук-биле шыңгы демиселди

чорудуп эгелээн, ону чавырылдырар, корум-чурумну экижидер тодаргай хемчеглерни алып бис.

— Силерниң кожунунун херээженнер чөвүлели республика чергелиг хемчеглерге кайы хире киржип турарыл?

Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң организастааны яны-бүрү хемчеглерге доктаамал киржип турар бис. Ылаңгыя Тывага херээженнер шимчээшкннериниң 76 чылынга, Херээженнер эвилелиниң тургустунганының 10 чылынга турсааткан республика чергелиг көрүлделерге, маргылдааларга киришттивис. Республиканың херээженнер чөвүлелдеринин аразынга бирги, хол-биле кылган

ажылдар делгелгезинге бирги, спартакиадага хол бөмбүүнге ийиги черлерни алдывыс. Оон өске-даа чамдык чедишкннеривис бар.

Бистиң ажыл-чорудулгавыста чамдык кылдынган эки чүүлдер бар-даа болза, четпестеривис, чедир кылдырмайн турар ажылдарывыс бар, ону билип турар бис. Ол четпестерни эдер, Тываның 60 чылының, Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлардарынга төлөпиг ужуражыр дээш белеткел ажылдарында херээженнер чөвүлелдери идепкейлиг киржип турарлар.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн, чурукту тырттырган.

ТОМУЙЛААШКЫН

ТР-ниң Чазааның капитал тудуг эргелелиниң начальниги **Михаил Ким-оолович КУУЛАРНЫҢ** республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатынга сонгутканы-биле ону эрги албан-дужаалындан хостаар дугайында айтыыш-

кынга республика Баштыны ат салган. ТР-ниң Чазааның КТЭ-ниң начальнигинин албан-хүлээлгезин түр күүседирин республиканың тудуг сайыдының бирги оралакчызы **Биче-оол Чадамбаевич ООРЖАККА** дааскан.

Чагаалар аразындан

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Солуннар редакциязынга, Тыва телевидение, радио комитетинге ажылдап чораан журналист кижиде болзумза, хомуданчыг хевирлиг хууда чагаа-даа бижип көрбээн мен. Бо удаада бо хомуданчыг чүүлдү бижиир ужурга таварыштым. Мактаным, көөргеттинип канчаар, шын чүвениң шынын бижиир алаар. Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылдаан дээш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп аттыг мен. Ажылдап чораан чылдарымда ажылчы чоннар депутатының Кызыл хоорай Совединин ийи чыыш улаштыр депутады чордум. Ооң иштинде Ленинчи юбилей медалы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунун Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан мен.

хоорайда 1943 чылдан бээр чурттап келдивис. Уругларымыс өскен, ангы амыдыралдыг эки чурттап чорлар. Херектиң ужуру чүдел дээрге, чурттаар бажың айтырымының дугайында.

Мынчага чедир чурттап келгеш, чуртталга бажыңның дугайында айтырыг-даа тургузуп чорбаан бис. Каая чурттадып каар болдур, анаа чурттап чораан бис. Сөөлгү үеде бистиң чурттап турарымыс (Дружба кудумчузу, 39 дугаарлыг 8 аал чурттаар) бажың самдараан, хей септелге херек, чайын чаъс чаарга, дамдылаар, иштики батареялар ирээ. Бо бажың дугайында ук бажыңның чуртакчылары эки билир, каш-даа катап билдиришкнни берип септеткен.

Бистиң чурттап турар ийи каът бажыңымыска капитал септелге чорудар, чурттакчыларымыс №7 чунар-бажың чанында тудуп турар үш каът чуртталга бажыңың көжүрер деп турган. Ам ол бажың ажылгалга кирген, бистиң чурттап турар бажыңымыстан ийи өг-бүле ынаар көжүп кирген. Олар кымнарыл дээрге. Череминнер биле Өпееннер. Оларның чурттап турган бажыңнарынче өске улус көжүп кирген. Бистер эрги бажыңнарымыс хевээр арткан бис. Өпееннер биле Череминнер бистиң соовуста бо бажыңче көжүп кирген улус болгай. Бистер мынча чурттааш-ла, кандыг-даа жожаларымыс-биле эп-найыралдыг чурттап келген бис. Бир хому-

данчыг чүве, бисти хоптап бижээн чагаа хоорай чагыргазынга чеде берген болган. Чогум кайы кожалардан бижээнин ыттавас болган. Мынча үр чурттап келгеш алгыш-кырыш, шош-содаа-даа үндүрүп көрбээн бис. Кайы-хамаанчок арагандары-даа ижип чорбас улус бис. Ону кожаларымыс-даа билир.

Мен хөөкүй бирги бөлүктүн инвалиди, уруумнуң оглу үш кижиде чурттап олура бис. Мындыг чөптүг эвес чүүлдү база көөр, дыңнаар боор чүве-дир. Эрткен чылын хоорай чагыргазының төлээзи, чуртталга-коммунал ажыл-агый черинин ажылдакчызы келгеш №7 дугаар чунар-бажың чанында тудуп турар бажыңның бир квартиразынче көжер силер деп биске азаан, оон херек кырында биске бербээн. Оон ыңай база бир чугаалаар дээн чүвем болза, хоорай чагыргазының чуртталга килдизинин чамдык ажылдакчыларының улуска каржы-халалыын, доңгун-ширинин улус кайгап чугаалажыр-дыр. Ажылдакчы кижиде ындыг болурга, дыка-ла эпчок ышкаш.

Дыка-ла хомуданчыг болду, чөптүг чорук кайдал? Коммунал ачы-дузазының талазы-биле бистиң өрөвис чок, ону үе-шаанда төлөп турар бис. Мээң бо хомудалымны өөренип көргеш, хоорай чагыргазы харыылап бериптер боор деп идегеп артым.

Ендан ДАРТАН-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну. Гонорарын солунга арттырдым.

Июнь 22 — Ада-чурттун Улуг дайынының эгелээн хүнү

КАЖАН-ДАА КӨСТҮП КӨРБЭЭН

1941 чылдың июнь 22-де, даң адып орда, фашистиг Германияның 170 ажыг дивизиялыг агшериелери Совет Эвилелинин барыын кызыгаарын оор езу-биле үрөп киргеш, чурттуң дыка хей хоорайларын, суурларын бомбалап, хан төгүүшкүнүг аар-берге дайынны эгелээн. Совет Ада-чурттун кырынга улуг айыыл диргелип келген. Бо болза бистиң чуртувустун төөгүзүңге кажан-даа туруп көрбээн аар болгаш хан төгүүшкүнүг дайын болган. 1941-1945 чылдарда эрткен бо дайынга СССР-ниң миллион-миллион кижилери амы-тынындан чарылган, дыка хей тайбың чурттакчылары аш-түрегделге таварыштырган, чурттуң экономиказынга улуг каража-когаралды чедирген.

Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары Төрээн чуртунун хосталгазын, хамаарышпас чоруун, улустун чаалап алган аас-кежин камгалаар дээш дайын чылдарында эрес-шудургу, амы-тынын харам чокка тулчуп турганнар. Шеригниң, флоттун, авиацияның дайынчылары, партизаннар кажан-даа көстүп көрбээн кончуг дидим маардырлыг чоруун көргүскеннер. Ажылчынар, тараачынар, интеллекция, аныктар, херээженнер

кызымак күш-ажылы-биле фронтуну күчүлүг техника, ок-чемзек, аыш-чем, идек-хел-биле долузу-биле хандырып шыдаан.

Совет Эвилели камгалаар дээш Тыва Арат Республиканың араттары дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш турушкаш, совет улустун Тирилелгени чедип алырынга бодунун үлүн кириген.

Дайынның баштайгы үезинде чамдык чылдагааннарның уржуу-биле Совет Эвилели чамдык бергелерге таварышса-даа, совет улус, ооң Чепсектиг Күштери кончуг дидим маардырлыг тулчуп тургаш, дээрбечилерниң халдашкынарын ойтур шапкаш, төөгүлүг улуг Тирилелгени чедип алган. Европаның, Азияның болгаш өске-даа диптерниң чурттарының бурунгаар хөгжүлдзиге ол салдарны чедирген. Фашистиг эжелекчилерниң үрегдеп, узуткап каапканы хоорайларын, суурларын, үлетпүрүнү болгаш көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелерин, оруктарны катап тудуп тургузар канчаар-даа аажок улуг хемчээлди, хей чарыгдалдыг ажыл-херекти совет кижилер кыска хуусаада кылып шыдаан. Ынчангаш Совет Эвилели делегейниң сайзыраңгай күрүнелеринин бирээзи болу берген.

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТУҢ АРЫННАРЫ

Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында немец эжелекчилерге удур совет улустун демисели совет нитилел болгаш күрүне тургузуунга, бистиң чурттуң чоңунуң найыралынга шыңгы шылгалда болган. Фашистиг Германия Совет Эвилелинге оор езу-биле халдааш, бистиң күрүневисти шылча шавар, буступ дүжүрер кордалдыг келген.

Херек кырында ол ындыг эвес болган. Дайынның кадыгдошкун чылдарында совет улустун найыралы кажангызындан-даа артык быжыккан, дайында тирилелгени чедип алырынга ол кол чүүл болган.

ССРЭ-ни долгандыр бүгү делегейниң тайбынга ынакшылдыг бурунгаар депшилгелиг кижилери сырый каттышкан, чүге дээрге совет-герман фронтуга чүгле Совет Эвилелинин улустарының эвес, бүгү делегейниң кижилеринин салым-чолу шиитпирлеттинип турган. Тыва Арат Республикага дайын эгелээн баштайгы хүннерден эгелээш, СССР-ге дузалаар бедик интернационалдык хүлээлгезин күүседип кирипкен. Ол патриотчу шимчээшкннин бирээзи Кызыл Шеригниң дайынчы техника-биле хандырамынга дузалаар херегини чыыры болур. Араттарның эки тура-биле берген акшатөгери-биле күчүлүг “Як-76” он хыдыкчы самолетту тудуп кылгаш, 133 дугаар ухар чүүлдүң хыдыкчы полугунуң дайынчыларыга оларны байырлыг байдалга хүлээди берген. “Танды кожун” деп ат бижээн самолетту полктун командири Т.Ф. Амельченкога, артканнарын 3-кү эскадрильяның хууда составынга быжыглаан.

Чаа дайынчы техниканы дуржулгалыг, эрес-дидим, бүзүредиг ужудукчуларга дамчыдып берген. 1942 чылда полк чурттуң мурнуу талазынга, Калинин фронтунунга дайылла-

жып тургаш, немецтерниң 49 самоледун дүжүр аткан. Орлов-Курск ээтпээнге, Бобруйскиге, Брестиге, Варшавага, Берлинге болгаш өске-даа фронтуларга кончуг берге агаар тулчуушкуннарынга ужудукчулар киришкеш база онза шылгарааннар.

1943 чылдың июль 22-де “Танды кожун” деп аттыг самолетту башкарган полктун командири Т.Ф. Амельченко бөлүк тулчуушкун үезинде немец ийи бомба октаар самолетту дүжүр аткан. Ол үеде ооң хыдыкчы самолету үрели берген чорда, “Фокке-Фульф—190” дээр дайынның ийи самолету олче халдап эгелээн. Эрес-дидим командир күштүг отту ажыткаш, оларны чуура үстүрер дээш халдап кириптерге олар корткаш, дезе бергенер. Ол сегиржип алыышкына ооң самоледу дыка кемдеди аттырган, бергедеп башкарып чораан, ындыг-даа болза дуржулгалыг ужудукчу машиназын онча-менди хондуруп ап шыдаан.

1943 чылдың май 25-тен июль 29-ка чедир полктун ужудукчулары Тываның болгаш Мытишинск районунун ажылчы чонунун хереңгизи-биле кылган самолеттар-биле 96 тулчуушкунга киришкеш, дайынның 30 ажыг самоледун андара аткан.

Ада-чурттун Улуг дайынының төңчүзүңге чедир 133 дугаар хыдыкчы ухар чүүл полугунун ужудукчулары дайынның 169 самоледун чок кылган деп мездэни Тываның чоңу улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал-биле хүлээп алган. Полкка Кызыл Тук орден, беш кижиге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысқан, дыка хей дайынчыларны СССР-ниң орденнер болгаш медалдары-биле шаңнаан.

Курлавырта полковник П. Филипповтун материалдан долчулап очулдурган.

Суг оруу

ЭЖИНДИРИИШКИН ЭГЕЛЭЭН

Бо чылын Кыдыкы Соңгу чүккө хамаарыштырып каан Тожу кожуунче баштайгы пассажирлер аргыштырар теплоход "Заря" июнь 19-та үнүпкөн. Ону манаан кижилер чартык ай иштинде кылаштажып келген пассажирлер хомудап чугаалап-даа турдулар. Ынчалза-даа оларнын арнында өөрүшкү чайгаар-ла көстүп турду. Рынок экономиказынын үезинде тожуларнын аргыжылгазында эң чийк өртекти транспорт — теплоход болуп турар. Ынчанга оң аргыжылгазын четтикпейн манаар ужурунда.

Сугжуларнын чурумун езу-гаар бир дугаар чоруур теплоходту бүдүрүлгенин хоочуну, арга-дуржулгалыг капитанга бүзүрелди көргүзөр улус болду. Бо удаада 30 ажыг чыл иштинде Улуг-Хемнин суг оруунга пассажирлерни аргыштырып келген, бүдүрүлгө эң-не дуржулгалыг Валерий Викторович Ремезке таварышкан.

"Тыванын суг-аргыштырылган компаниязы" хааглыг акционер ниитилелдин чингине директору Олег Витальевич Петровтан бо чылын Тожу кожуунче пассажирлер аргыштырылганын чүгө орайтап эгелеп турарын сонургап айтырдым.

— План езугаар баштайгы эжиндиришкени майнын ийги чартында эгелээр турган. Моон озалдап эгелеп турарында чөп-

түг чылдагааннар бар. Кажан эжиндиришкенин эгелээр деп турда, Би-Хемнин суу улгаткан. Ону манап турувуста, үер-халап теплоходтарнын болгаш баржаларнын турар өртээлин бүрүнү-биле алган. Бүдүрүлгөгө улуг когарал чедирбеге-даа, эжиндиришкениге белеткеп каан теплоходтарга үүрмек септелгени чорудар ужурга таварышкан. Кывар-чаар материалдар дээш, шийтпирлээр айтырылган база-ла хөй турган.

Ам айтырылган колдуу шийтпирлелтинген. Кывар-чаар материалдарнын курлавыры тургустунган. Бир хонгаш-ла, Тожу кожуунун суурларынче пассажирлерни ийи теплоход доктаамал аргыштырып эгелээр. Ам удавас Кыдыкы Соңгу чүккө хамаарышкан чүктөргөн сөөртүлгө эгелээр. Чүк сөөртүр баржаларнын септелгенин шынарлык кылып доосканын Олег Витальевич чугаалады.

Хоочун капитан Валерий Викторович Ремезкин хөглүү кончуг "чылдын баштайгы эжиндиришкени биске байырлал болур чүве, ону меңээ бүзүрээни база өөрүнчүг-дүр. Би-Хемни та чеже катап өскөөн-баткан чүве, ону санаары болдунмас. Бисти тожулар база четтикпейн манап турар" — дээш теплоходун ажилда-дыпкаш, кайгамчык каас-чараш Тожу же эжиндирип өскөпти.

Бистиң корр.

Эки кижилер дугайында

НАЗЫНЫ ЧЕЖЕ-ДАА УЛГАТСА...

1991 чылда Барын-Хемчик кожуунун Дөң-Терезин суурга трактор-машина амгы үеде суурда хой, өшкүнүн санындан безин хөй турган. Амгы үеде оларнын саны каш-ла борбак. Ажылгазын турган чүкк машиналарнын ора-созаы херимнер иштинде көнгүс чаазы-биле-даа датка чиртип чыгылаар. А ол үеде бодунуң хүлээнип алган техниказынга турум ажилдап турган кижилернин техникалары эрги-даа болза, ажилдап, амьдыралын салбайн чоруур.

"Часкы хүн — чылды чөмгө-рер" дижири бис. Каш арктан тракторларнын ачызында чазын тараа, картошка шөлүн чардырып, тарылга үезинде тарып, күс боорга сизген-ширбиливисти сөөртүп ап, амьдырап чор бис. 1991 чылда 40 ажыг машина турган болза, бөгүн чаңгыс-ла чүкк сөөртүр машина улус караанга көскү болуп халып турар. Ону езулуг-ла эдинге бердинген, ажилгыр кижии Кара-Сал Март-оол эдилеп, совхозтун балансы-зындан үндүр бижиткеш, күзелди-биле машиназын садып алгаш, бодунуң-даа амьдыралын салбайн база чонга ачы-дузанын чедирип ажилдап чоруур, бүзүрелди чөлаачы ада ол. Ол чылдарда ажилдап чоран чөлаачыларнын аразына кандыг кижилер турбады дээр!

Амгы үеде чонувус-даа ажил-агы чок, машина-техниканын артык кезектери дээш сандарал-саймаарап чорзувуса, ам бир 5, 10 чыл болгаш бистин салгалдары-быс база бир эки үеде эккээр-инге идегеп олуру улус эвээш эвес. Ынчалза-даа ол чүгө боттары-быстан хамааржыр. Эрткен буураашкыннын үезинде дыка хөй чүүлдеривис үрелип, сандарал калгылаан, ниити чуртту хоозуралга чедирип келгени-биле берге байдалдарга таваржып-даа тургуладыбыс. Ye чеже-даа өскөрлүп турза, чаңгыс туруштуг кижилеривис дугайында база утпаза эки деп бодаар мен.

Барын-Хемчик кожуунун Дөң-Терезин суурда чурттап, ажилдап чоруур бөдүүн ажил-ишчи өг-бүлелернин бирээзи — Артис-оол Алдын-оолович Ооржак база өгнүн херээжен ээзи Саида Чүстүк-ооловна Ооржак. Олар бистиң суурувустун артык талазында турар Дулаан-Кара деп черде кыштагда амгы үеде мал-маганын өстүрүп, көдээни чымыштыг ажил-ижи-биле халбактанчып чоруурлар. Ооржактар аныяанда-ла өгленгеш, хөй уругларны, оолдарны өстүрүп кижизиткен. Иелээн бот-боттары манажып билир болгаш, ажил-ижинге шыдамык улус.

Артис-оол Ооржак анык чылдарында партия кижигүнү болуп, МТМ ажилына инженерлеп, суму даргалап, механизаторлап, кандыг ажилды кылбады дээр. Ол ажилдап чоран үезинде кончуг чогаадыкчы, ажилдын эң-не бергезинге торулбас, дөргүл-төрелинге, чонунга дузаар-га, аажок солун чаңгыс кижии. Херээжен ээзи ажы-төлүн эки кижилер кылдыр кижизидер дээш хөй-ле чүүлдерни кылып, боттары ышкаш топтуг-томаанын иелерни, адаларны өстүргөн. Артис-оол кудумчуга кылаштап чоруурга, хамык ажил соондан хайныгып чоруур ышкаш сагындырар кижии. Хар-назыны чеже-даа улгатса, адак-бышкаа чийк, ажил-ижинге ынактарнын бирээзи.

Кыжын олар чараш чурумалдыг кыштаанга кыштааш, чазын арты-ишти шупту тарылга шөлү-биле шыптынган чазанче көжүп кире бээрлер. Оларнын чайлаа — Алаш биле Хемчик хемнин белдири. Күс кээрге күзөөнге келгеш, тараазын кестирип, сизген-ширбилин белеткээш, кыштаанче көжерлер. Эки кижилер черле каяа-даа көскү, үегерлиг, уйгу-чындын безин бил-бес болур деп чүве ол-дур ийин.

Айтымаа ООРЖАК.
Барын-Хемчик кожуун.

2004-2006 чылдарда Тыва Республикага аграр бизнести хөгжүдөр талазы-биле ап чорудар хемчеглерге хамаарыштыр көдээ бараан бүдүрүкчүлеринин киржилгези-биле эвээш эвес семинарларны, селектор хуралдарны республика деңнелинге эрттирген. Көдээ ажил-агы яамызынын спе-

циалистери-даа республиканын барык бүгү кожууннарынга эрттирип турган үнүүшкүннүг чөвүлел хуралдарынын айтырылганын, темазын көдээ ажил-агы продукциязынын бүдүрүкчүлеринге практиктиг дуза чедиреринче угланьышкынныг кылдыр чорудуп турган болгаш ам-даа чорудуп турар.

Республиканын агроулетпүр комплекзин деткир сорулга-биле уксаажыдылга ажилынын, көдээниң социал хөгжүлдээнин, мал болгаш үнүүш аарыглары-биле демисел чорударынын, черниң хөрзүнү база көдээ черлерге ажилдаар кадрлар айтырынын талазынче угланьышкынныг элээн каш санныг программалар хүлээп алдынган соонда, чер-черлерге ажил шапкыны-биле шуудап эгелээн. Көдээ черлерге дээди эртемниг агрономнарны, зоотехниктерни, тудуг инженерлерин, суму чагыргаларына мал болгаш чер ажилынын талазы-биле тускай эртемниг специалисттерни колдады хүлээп алырын Чазак деңнелинге болуп эрткен хуралдарга чаңгыс эвес удаа чугаалажып келген. Түннелинде ук айтырыга хамаарыштыр кожууннарда шынгыс негелде тургустунуп, кадр айтырынче сагыш сальышкын эгелээн.

Маңаа ТР-ниң Агроулетпүр комплекзинин кадрлар белеткээр болгаш мергежилин бедидер талазы-биле өөредилге төвүнүң ажилдакчылары улуг ролду ойнаан.

Чоокта чаа өөредилге төвүнүң директору Галина Балгановна ХЕРТЕК-биле аравыска болган чугаа кыдында бо төптүн ажил-чорудулазы чогуу кандыг угланьышкынныг эртип турарын сонургадым. Олар көдээ ажил-агы специалистеринин, ажил-агынын бүгү хевиринге, моон-даа сонгаар рынок экономиказынын үезинде профессионал эде белеткелин болгаш билим-мергежилин бедидеринче угланган ажилдарны чорудуп турарлар. Бо ажилды ТР-ниң Көдээ ажил-агы болгаш аш-чөмүк яамызы-биле кады демне-жип кылып турар болгаш, кичээлдерге чүгө көдээ ажил-агы талазы-биле эвес, өске-даа яамыларнын, ведомстволарнын специалистерин чалап турар. Олар боттарынын тургускан чаа өөредилге планнары болгаш программалары, методиктиг сүмелери база өске-даа өөредилге материалдары-биле кожууннарже үнүүшкүннерни организа-стап, семинар-өөредилге соонда "тегерик столдарны" эрттирип, дыннакчыларга Тыванын көдээ ажил-агынын байдалына таарыштыр болгаш Россиянын аңгы-аңгы хоорайларындан эки ажилдыг ажил-агыларнын арга-дуржулгазы-биле холбаштырып кичээлдерни эрттирип турар. Бо чылдын часкы тарылга эгелээр мурунуда республиканын ажил чоктар төвүн таварыштыр чарган керээ езугаар Тес-Хем кожуунун ажил чоктар учедунда турар 20 санныг кижиге ногаа аймаа өстүреринин талазы-биле өөредилгени эрттирген. Көдээ ажил-агы сайыды Николай Алдачинин агроулетпүр ажилдакчыларынын кижии бүрүзүшак мынчаар билин бедидип, немелде курстарны эрткен турары эрежок чугула дээш айтышкыны херек кырында күсеттинип турарын ол деткээн.

Эрткен чылын төптүн кылган ажилдарына хамаарыштыр алырга, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарнын көдээ ажил-агы эргелел начальниктери чаңгыс-даа семинар-кичээлдерни үспейн киржип турганынын түннелинде ук кожууннарнын ажил-агыла-

рында мал-даа, чер ажилынын-даа талазы-биле көргүзүлгө экижээн. База ол ышкаш семинар-өөредилгеге кол агрономнар, кадрлар килдизинин ажилдакчылары билиг-мергежилин бедидип ап, мал санаашкынынын, дүк класстаашкынынын талазы-биле Улуг-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарнын кол зоотехниктери, арат ажил-агы удуртукчулары курстарны эрттирилээн. Часкы тарылга кампаниязынын бетинде Сүт-Хөл кожуунун 7 сумуздан картофель, ногаа өстүреринин талазы-биле 157 кижии тускай курсту эрткен. Анализтен алгаш көөрге, сөөлгү үеде мынчаар эрттирип турар семинарлар база мергежилин эде бедидер курстар республиканын мал болгаш чер ажилынын бурунгаар хөгжүлдээинге улуг идигни берип турар, ол көскү чижектернин бирээзи.

харын бухгалтерлер, кассирлер болгаш ажил-агы удуртукчулары база сонургалын илередип турар. Оң бир чижээнге чоокта чаа Новосибирскинин дуржулга станциязына арга-сүме солчуп чедип чораш, бистин кадрларнын билин өске черлерден дурак чок болганын дыннаган. Оозун бодаарга, күш-ажыл кодекизинин талазы-биле бергедээшкисинер турза-даа, өөредилге-тема-лыг планнары тургузарда Тыванын көдээ ажил-агынын байдалдарын барымдаалавышсаан, АҮК-түн Россияда кадрлар белеткээр академиязындан үлегерлерни ап, Россиянын, Сибиринин ажил-агыларнын арга-дуржулгазын холбаштырып, харында Интернет-биле харылзаалыг ажилдап турары илден.

Юбилейлик чыл болганда, бо хүннерде белеткеп ажилдарына хамаарыштыр улус ажил-агы-

Өөредилге төвү

ЭРТЕМНИ
ӨӨРЕДИЛГЕ-БИЛЕ
ХОЛБАП ТУРГАШ...

Галина Балгановнаның чугаазы-биле алырга, семинарларга келген дыннакчыларга күш-ажыл, чер ажил-агынын хоюлуларын, чер ажылгаарынын документтерин канчаар долдуртурун, малды тарып боозадырынын ажыктыгы, үезинни танып, тарып олуртурун, тараа культураларынын сорттарын, тарырынын технологиязын өөредип турар. Төптүн ажилдакчылары экономиктиг айтырыл-лар, билиг чедип алырга оң ажык-дузанын дугайында, янзы-бүрү үндүрүлгө хамаарыштыр, тарытынган черлерни камгалалынын дугайында дээш, бүгү-ле көдээ черлерде тургустунуп турар айтырылгалар лекцияларны номчудуп, семинарга янзы-бүрү адырнын специалистерин, дээди көдээ ажил-агы эртемниг, хөй чылдарда бодунуң мергежили-биле ажилдып чоран арга-дуржулгагы башкыларны чалап алгаш, лекцияларны номчудуп, кичээлдерни эрттирип турар. Бо ажилдап келген үезинде чаңгыс-даа мергежилин бедиткен кижиниң талазындан ол-бо чүүлдер четпес деп, чөмө-хала дыннаваан. Харын-даа анкета долдуртурга дыннакчылар төптүг, шын харылыларны берип, боттарынын таарымчалыг үезинде семинарларны организаастаарын саналдап, утундурган чүүлдерин катап билип алганы дээш өөрүп четтиргенин илередир болганын Г.Б.Хертек онзалап демдеглээн.

Шынап-ла, сөөлгү үеде көдээ чоңуң тараа тарып, ногаа өстүреринге сонургалы улгатканын эскерип турар бис. Тес-Хемге доостурган 20 кижини аңгы-аңгы ажил-агыларга дузалаштырары-биле үлежип аппарат дээрге-ле, чоңуң культурлаг амьдыралы экижил, теория-биле өөренип алган билин практика кырынга ажылгап, чуду-кара чоруктан бичии-даа бол, адырып турары деп билээ эки. Чүге дизе семинарларга чүгө көдээ ажил-агы специа-листтерин өөредип турар эвес,

нын кайы-даа адырында арыгланьып-аштанып, олуру оран-савазынын ишти-даштын септел, шеверлеп ажилдарын чорударын күс дүшкүже чедир уламчылаарын билир бис. Ол дээрге кандыг-даа күүседип турар кол ажилдан дурак чок, тускай негелде болгай. Хөй-ниитинин бо демниг ажилындан өөредилге төвүнүң ажилдакчылары база чыда калбайн, үениң негелдезинге дүүштүр септелге-дерилгезин кылып турар. Амдызында чугайлары, дозулары дээш хевирлиг үүрмек ажилдар кылдынып турар, бичии-ле ашкандырышкын айтыры шийтпирлеттине берзе, күске чедир капитал болгаш косметиктиг септелгезин доозарын директор дыннаган. Ол-даа харын ажырбас.

Семинар-өөредилге эрттирери дээрге демей-ле башкылаашкын ажилы деп бодум хуумда санаар мен. Бистиң амгы ырак-узак черлерге эртем-билиг чедип алыры берге, чугаа санында телевирилг, өрте-үнези улуг үеде тус чөргө билин бедидери дег ажыктыг, таарымчалыг чүве каяа турган боор. Ынчалза-даа бо төптүн өөредилгеге ажылгаар материалдыг баазы чогундан ажилга бергедээшкисинер таваржып турар. Башкыларга кабинеттер болгаш чугула ном-саң салырынга тускай өрээлдер херелеттинип турар. Бир эвес боттарынга библиотеканыг, чугула көргүзүг материалдары, чаа үениң техниказы компьютер-биле четчеттинге бээр болза, чүгө специалисттерге эвес, харын-даа ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин доозуп турар студентилерге курсовой ажилдар бижиринге база эртем-шинчилел ажилдары кылырынга улуг ажыктыг болур хире чорду дээрин демдеглээйн. Бо талазы-биле айтырыны чогуур черлерге база тургускан, чүгө оларнын дилээ саат чокка шийтпирлеттисинер ужурулг дээринге бүзүрп каалынар.

Чимисмаа МОНГУШ
чугаалашкан.

Тайга – сыннар

Күзелдиг улус хөй

Владимир Дамдынович Тейнин, кожуунда чонну ажылче хаара тудар төптүн даргазы:

— Төптө 3 кижичи ажылдап турар, мен база рынок болгаш саң-хөө талазы-биле бир-бир специалист. Чон ортузунда ажыл чок кижилерниң саны чылдан чылче көвүдөп-ле орат: 2001 чылда 296 кижичи турган болза, 2002 чылда – 367, эрткен чылын – 467 апарган. Бо чылын 470 кижичи бар, оларның 373-ү пособие акшазын холга ап турарлар. Учетка турган 60 ажыл чок кижиниң 50-ин республиканың болгаш кожуунун өөредилге черлеринче киирген бис.

— Оон ангыда, ажыл чок улусту хөй-ниити ажылдарына киириштирер угланышкын база бар. Бо талазы-биле биске федералдыг бюджеттен 98 муң 900 рубльди үндүрүп берген. Кыжын Мугур-Аксыга, Мөген-Бүренге болгаш Тоолайлыгга сакманчылаан 50 кижиге 54 муң рубльди төлөп берген бис. Каргы сумузу-биле керээ чаргаш, рынок тудуунга 5, ол ышкаш Мугур-Аксының чаа көвүрүүнү 5, коммунал ажыл-агыйына база 5 кижини хаара туткан. Амгы үеде орук ашталгазында 10 кижичи

ажылдап турар.

14-тен 18 хар аразында назы четпээннерге «Назы четпээннер ортузунга ажыл» деп программа езугаар кожуунун өөредилге килдизи-биле керээ чаргаш, 2 школаның чаагайжыдылга ажылдарына 13 муң 800 рубльди үндүргөн. Эрткен чылын шак мынчаар ажылдаан 129 уругларга 52 муң рубльди берген. Бо чылгы планда норма-чижек езугаар 50 муңну үндүргөн, ажылдаксаар күзелдиг назы четпээннерниң саны база көвүдээн, ынчангаш бо акшаны оларга чедиштирер апаар.

Организациялар-биле керээ чаргаш, амьдыралының байдалы кошкак, социал камгалалды онза хереглер турар улуска аар-саар ажылдарына база тып берген бис. Тус черниң болгаш федералдыг бюджеттен эрткен чылын 62 кижиге 79 муң 500 рубльди аңгылаан, оларны үе-шаанда төлөп берген. Бо чылын 58 кижини ажылдадыры көрдүнгөн.

Ажыл чок, ынчалза-даа бодунуң хууда сайгарлыкчы ажыл кылып турар кижилерге бистиң төп деткимчени база көргүзүп турар. Чижээ, алгы-кешти эт-тээш, бөрттөр даараап турар Зоя Шырапка 40 муң рубльди, хлеб быжырыкчызы Алдынай Хертеке 30 муңну шилчидип берген. Чоокта чаа Мөген-Бүренден база-ла хлеб быжырып турар бир кижичи бисче билдиришкын киирген, ынчалза-даа акшаның чок болганында аңаа амдызында дуза болбаан.

Чурттакчы чонну ажылче хаара тудар талазы-биле хемчеглерни чорудуп турзувусса-даа, чамдык нарын айтырылганың болгаш бергедээшкинерниң барын чажырган керээ чок деп бодаар мен. Ол дээрже, бир

дугаарында, кожуун иштинде ажылчын олуттарның чедишпези-дир. Мооң чылдагааны – төрөл-дөргүл, таныш-көрүш тыртыжар чорукта. Чамдык организацияларда бир кижичи ийи, чамдыкта үш-даа ажылчын олуттарны ээлеп алган болур. Ажыл чок кижилерниң чылдан чылче немежи турары ында бооп чадавас. Чамдык кижилер хүндүлүг дыштанылгаже үне берген-даа болза, ам-даа ажылда-вышаан хевээр, ынчангаш ажыл чок кижилер аразында аныяктар көвүдөп турар. Ынчалза-даа оларны чектээр күзел бисте чок, чүте дээрже пенсионерлер база амьдыралдыг-ла болгай. Ындыг-даа болза, кайы-даа талага хомудал чок шийтпир хүлээп алыры күзөңчиг.

Эртем-билиглик специалистерниң чедишпези база чугула рольду ойнап турар деп санаар мен. Чаа, аныяк кадрларны ажылче хаара тудар талазы-биле кожуунда четпестер бар, мында, мен бодаарымга, черниң ыраа база салдарлыг хире.

Немелде ажылчын олуттар тургузар талазы-биле кожуун чагыргазында деткимче чок, ол чүүл бистиң төптүн ажылына база тус-тус нарын айтырылганы тывылдырып турар. Ам харын тууйбу заводун катап тургузар деп планнап турар чорду. Ынчалза-даа маңаа тус черниң чурттакчылары эвээш хаара туттунуу турар дээрзин демделээр апаар. Оларда колдуунда-ла өскээртен келген кижилер ажылдап турар болур-дур. Оларның ажылдарының өрте-күези, тус черниң ажылчыннарына бодаарга, оранчок улуг суг болгулаар. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр тодаргай хемчеглерни ап, шалышкын хөдөлийшкинерни кылыры чугула.

«ШЫН» — НОМЧУКЧУЛАРЫНДА

Мугур-Аксы. Мугур-Аксының почта салбырында 20 кижичи ажылдап турар. Солун чагыдылгазына хамаарыштыр коллективте кижичи бүрүзү тускай планнарлыг. Коллектив чон ортузунга солун, сеткүүлдер чагыдылгазын суртаалдаары-биле чоокта чаа чигедилгелиг чагыдылга неделязын эрттирген. Эрткен чартык чылда «Шын» солунун чагыдылгазы сумуга 300 ажып турган болза, келир чартык чылда 400 чедирер сорулгалыг.

Солуннар чагыдылгазына сумунун пенсионерлери эн идепкейлиг кижилер турар. Чонну ажылга хаара тудар төптүн даргазы В.Д.Тейнин ажыл чок улуска удаа-дараа чагыдылгаларны кылып берип турары демделексенчиг. Чагыкчылардан 6-дан 10 чедир чагыдылгалыг өг-бүлелер барын почтачылар демделеп турар. Июльдуң бирги неделязында Почтачылар байырлалын демделеп тура, олар идепкейлиг чагыкчыларын демделеп, шаңнап-мактаары чаагай чаңчыл болган.

«Шын» солунун бөлүк ажылдакчылары Меңгүн-Тайга кожуунга сургакчылап чорааш, Мугур-Аксының Культура бажынына чон-биле ужражылганы эртирип тура, эрткен чылда болгаш бо чылдың бирги чартында «Шын» солунун чагыдылгазы дээш идепкейлиг суртаал ажылын чорудуп, чондан эн

хөй чагыдылгаларны хүлээп алган почтачы Самат Бадын-оолга изиг байыры чедирип, ажыл-ижинге чедишкинерни күзөвишаан, солунун Хүндүлел бижин тывыскан. Чагыдылга чок черле орбас чаңчылдыг сумунун хоочун чолаачызы Чочай-оол Дагбага, солунун хоочун бижикчизи, номчуксуз Адыг Хертеке «Шын» солунун чартык чылда чагыдылгазын, ол ышкаш 50 харлап турар Мугур-Аксы библиотеказына бүдүн чылдың чагыдылгазын байырлыг байдалга тывыскан.

Кызыл-Хаяда. Удуртукчулар болгаш башкылардан Мугур-Аксында каш-ла санныг өг-бүлелер солун, сеткүүлдер чагыдып ап турар болза, Кызыл-Хаяның башкылары сумунун эн идепкейлиг дээш чагыдыкчылары бооп турар. Сумуга солуннар неделяда бир катап келир.

Телевидениениң ийги каналына Тываны көөр арга чок 350 хире өрегелиг ырак-узак черде сумунун барык чартык кезии «Шын» солуну чагыдып ап, республикада амьдыралдың ниити агымын оон номчуп, билип ап турар. Харааданчыг чүүл — малчын аалдарга солуннарны чедирбес апарганы-биле чагыдылгалыг улус эвээжээн. Сумуда «Шынның» шынчы чагыдыкчыларына пенсионерлер К.И. Успун, С.К. Шыдыраа дээш, өскелерни-даа адап болур.

Чойганмаа САТ.

«ОРУКЧУ»

«Орукчу» ККБ-ниң даргазы Олег Натпит-оол:

— Бүдүрүлгө 136 км орукту (оон иштинде Мугур-Аксы—Хандагайты аразының 72 км, Мугур-Аксыдан Кызыл-Хаяже 64 км) «Тываавтоорук» эргелели-биле чардынган керээ езугаар ажаап тудуп турар. Оруктарда арттар хөй, оларның иштинден Тываның оруктарында эн бедик Чолдак-Орук, Ак-Адыр деп арттар далай деңгелинде 2000 метр бедик болуп турар. Бо чылын оруктарны ажаап тударына 1145 муң рубль көрдүнгөн. Эрткен кыжын улуг хар чаап, хат хадып турганы-биле, оруктар хөртүктөлип, каш-даа удаа дуглалып келген. Орукчулар хөртүк харны үргүлчү аштап, орук шимчээшкенин үзүктөлдирбээ.

Бо оруктарда 18 көвүрүлгелерни, 45 хоорзаларны ажаап хайгаарат турар бис. Чазын Каргы хемнин суу улгаткан, түннелинде май 20-23 хүннеринде Хандагайты—Мугур-Аксы аразының 131, 132 километриниң оруун суг чүп, үрегдээн. Бо хүннерде ол орукту дүргөн кылыр дээш ажылдап турар

ӨРЕ-ШИРЕ БАЖЫН АШКАН

Мугур-Аксының дизельдиг электростанциязының улуг мастери Орлан Мандараевич Салчак:

— «Тувкоммунэнерго» ККБ-ниң дүшкени-биле станция кожуунче шилчээ. Чурттакчы чоннуң талазындан чырык дээш төлевир чедир чоруттунмай турар, колдуунда чүгле Соңгу чүк сөөртүлгезиниң акшазы-биле ажылдап турар бис. Бот-орулгачарылга-биле ажылдаар болганда, солярканы камнап алыр сорулга-биле чайгы үеде шактап

ажылдаар деп турар бис.

Станцияда 4 моторнуң аразында эн «аныяан» безин 1988 чылда эккелген, септелге чорудар болза эки. Амгы үеде 2 моторнуң ачызында бүдүн дүхүнүн дургузунда чырыкты дамчыдар аргалыг бис. Артык кезектер садып алырынга кожуун 1 млн. 136 муң рубльди шилчиткен. Артык кезектерни «Тываремонт» (К.Б. Сарыглар) таварыштыр Новосибирскиден чагыдарын дугурушкан. Чайгы үеде кышка удур капитал сеп-

телге чорудары планнаттынган.

Бо хүннерде бир нарын айтырылганың бирээзи — «Тувкоммунэнерго» ажылдакчыларга чедир төлеттинмээн акшашалыңы. Ажылдакчылар садылгалардан чүгле чээли ачызында амьдырап турар, кижичи бүрүзүңү өре-ширези бажын ашкан деп болур. «Тувкоммунэнерго» (Н.Х. Суртаев) биске мырыңай келир чылын кээр силер деп харыны берген. Ажылдакчылар акшашалыңын төлөп бээринге бүзүрөп, манап-ла турар.

ЧЕДИР ТӨЛЕВЭЭН

Меңгүн-Тайга кожуунун төлээзи Светлана Сүгеевна Даржаа:

—Кожуунда 6248 кижичи медицина камгаладылгазының полизин алган. Оларның 4465-и пенсионерлер, инвалидтер, 14 харга чедир назылыг уруглар, студентилер болгаш ажыл чок чон болуп турар. Ажылдап турар улус — 1696 кижичи.

Ыяап-ла медицина камгаладылгазының полизин херек апарган таварылгада дыштаныр хүн, дүнеки үе-даа дивейн бижиир таварылгалар турар. Ол ышкаш киир бижидилгези, харын-даа документизи шуут чок

улуска дузалаарының аргаларын тывар апаар. Ажылдавайн турар чурттакчы чонга медицина талазы-биле ыяап-ла камгаладылга девискээр фондузунче күүсекчи эрге-чагырга органның чылда дадывыры 1030 муң рубль, айда — 84 муң рубль. Ол акшаны кожуунун саң-хөө килдизи 3 ай ишти төлөвейн турар. Эмнелге черлери эм-дом чээр ужурга таварып турар. Ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң медицина талазы-биле ыяап-ла камгаладылгазына чедир төлөвээн дадывыры, хөөлери болгаш торгаалдары 450 муң рубль чедип турар.

Ыяап-ла медицина камгаладылгазының талазы-биле фондунун төлээлери кожууннар бүрүзүнде ажылдап турар.

Ындыг кожуунда

Мөнгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая суму чагыргазының даргазы Сандро Өргеевич Салчак-биле Мугур-Аксы суурга-ла ужуражы бердивис. Сумунуң ажил-амыдыралын сонургап келгенивисти дыңнааш, кожуун чагыргазына ол боду-ла бисти тып чедип келди. "Ырак-узак кайы-даа аалга баар болзунарза, орук айтып бодум чедирейн" деп, ол дораан чугаалады. Тайгасын ажилдыр турар сумуже чедери арай берге апарга, силер ында амыдыралды эки билер болгай силер, чугаалап бериңер дээримге, ол шуут ынавады. "Чон-биле чугаалажып, оларның амыдыралында чедер-четпезин караанар-биле көрүп, чугаалажып көрүңер" дээш алдырбас. Ам канчаар, орай кежээ-даа бол, Мөген-Бүрөн кайы сен дээш, хаптывыс. Шынап-ла, орук дургаар аалдарга бистерни чедирип, ол-бо хөлдере болгаш тайгаларга хамаарыштыр солун чугааны бистерге чугаалап берип чорду.

КЕЖЭЭ КИЖИ ТҮРЕВЕС

— Мындыг ырак черге ажилдап-чурттаары берге-ле боор аа?

С.Салчак: — Ындыг. Мен бодум боттаңнап ажилдап турар кижилер мен, өг-бүлөм Кызылда. Аргыжары ырак оозу-ла берге, ыңчалза-даа сөөлгү үеде орук-вусту кылып каан, ыңчангаш саат чок-тур. Бо суму чоогунда кезек кидиргей, даштарлыг чер арткан, ону база орукчулар удавас кылып кааптар бис деп аазан улус.

— Өрү суур, куду суур, ортаа суур деп ылгажып турар апарган улуг суур-дур. Чурттаачыларының саны чогул кажыл?

С.Салчак: — 367 өреге бар. А чурттаачыларының саны — 1470. Оларның иштинде ажил кылып шыдаар кижилер 575, а херек кырында ажилдап турар кижилер чүгле 376 бооп турар. 227 кижилер ажил чок. Хей ажы-төлдүг, инвалид ажы-төлдүг болгаш чедимес өг-бүлөлөривистиң саны база хей.

— Хей-ниитиниң деткимчези, кичээңгейи чугула-ла-дыр аа?

Л.ИРГИТ: — Ийе, янзы-бүрү комиссиялар, чөвүлелдериниң ажилын күштөлдүргөн бис. Чижээлээрге, херээженнер чөвүлелиниң, ие-чаш болгаш

назы четпестер комиссиясы дээн чижектиг. Чер-чурт шинчилел ажилына сонургал дыка бедээн. Ынчангаш суму чанында солун төөгүлүг черлерниң шинчилелин кылып, ооң төөгүзүн бижип, чуруктарын тырттырып, хана-солуннарны кылып турар бис. Бо чоогувуста Кара-Даг ужунда улуг даштар чоорту элзиринелип, хайнып калган. Ам ону сонургап, канчап ыңчап-барганын шинчилээр планныг бис.

— Сумунуң чону кандыг ажил кылып амыдырап турарың?

С.Салчак: — Мал-маган мал-даар байгы ажил ол-ла-дыр.

Орук-суурну эки билер, магалыг тайылбырлаачылыг болгаш ышактың эрткенин-даа, оруктуң узунун-даа эскербейн чордувус.

Мөген-Бүрөнниң сарлыкчыларының болгаш хойжуларының аалдарын хондур-дүндүр кезээш, дааргазында эргежик Кызыл-Хая сумунга чедип келдивис. Биче-Мөнгүн-Тайганың эдээнде каас-чараш бойдус чурумалдыг черде суурну магадап шаг болдувус. Халдып чедип келирге-ле, адышта дег көстүп турар суур болду. Шугум ышкаш чыскаап каан бажыннарлыг кудумчуларлыг. Школа, клуб, уруглар сады, спорт залы чайгаар ылгалып көстүп турар. Суурнуң ындыг талазында шапкын суглуг Мөген-Бүрөн агып чыдар.

Суму чагыргазының бажыңына келгеш, даргазы болгаш ооң оралакчызы Любовь Хөлээновна Иргит олар-биле (кайызы-даа чурукта) ам-на ажил-агыыйжы чугааны эгеледивис.

— Хуу чоннуң малы кайы хире өзүп турарың?

Л.ИРГИТ: — Шору өзүлдегил. Сумуда 6 арат ажил-агыый бар. Оларда 1448 өшкү-хой, ооң иштинде төрүүрү 763. Бода мал 294, төрүүрү — 119. Оор-сук эвес болза, оон-даа артык хей турардыр ийин, оорлар амыратпастыр, хууда кижилерниин дыка оорлаар.

Оон аңгыда сумуда "Оргадай" көдээ ажил-агыый бүдүрүлгө кооперативинде 15 кижилер мал өстүрүп турар. 2543 өшкү-хойлуг, 660 баш сарлыктыг. Чонун хууда ажил-агыыйында 1333 сарлык, 3157 шээр мал база 17 аыт бар.

Кара өшкү дүгү үнелиг болуп турар, ыңчангаш кара өшкүлөр өстүрерин планнап турар бис. 1 килограммда 200 рубль-дир. Кайыын-даа бол, чугаалажып тургаш, кара дегелер садып алыр деп тур бис. Харын малдан туттунмас болза, көдээ суурга өске ажил тыптыр эвес: огород ажылы чок-тур. Ынчалза-даа кежээ кижилер черле түревес.

— Амыдырап-чурттаарыңа эргежик чугула албан черлери силерниңде дөгере ажилдап турар, чүгле чунар-бажың чок, ыңчангаш ону кожуун чагыргазының аазап турары-биле алырга, чоокта черле болу

бээр хире деп турар мындыг чорду...

С.Салчак: — Ийе, чунар-бажың чок э-не берге айтырып ол. Кожуун чагыргазындан ол талазы-биле деткирин четтикпейн манап турар чон бо. А өске албан черлери эки ажилдап турарын караанар-биле көрдүңер.

— Чырык доктаамал апарган ам магалыг боор аа?

Л.ИРГИТ: — Станция долузу-биле ажилдап турган болза, магалыг болбас арга чок. Амдызында чырыкты эртен 6 шактан 9 шакка чедир, дүште 12-ден 3 шакка чедир база кежээ 3 шак хире үеде берип турар.

— Чоннуң хостуг үези, культурулуг дыштанылганы кандыг байдалдыгыл?

Л.ИРГИТ: — Чон хостуг шагып чөп ажылгазын дээш ажилды чорудуп турар бис. Клуб, библиотека, музыка школазы, ортумак школа, спорт залына янзы-бүрү хемчеглер эртип турар. Чоокта чаа анык ыраажыларның мөөрейин ("Фабрика звезд") эрттирдивис. Аңаа Гран-при шаңналын улустуң ырларын ырлаарына тааржыр үнүг Орлана Монгуш алгаш, тилекчи болду. Ол амдызында медпунктуда санитар-калап ажилдап турар кижилер. Ийги черни башкы Клариса Успун, үшкүзүн анык ыраажы-выс Кежик Иргит алган. Моон сонгаар-даа мындыг мөөрей, конкурстарны уламчылап бис.

— Улуг хоорай эвес, мындыг бичи суурга корум-чурумну быжыг тудуп болурунун аргазы черле бар боор ужурулуг, чүгү деп бодаар силер?

С.Салчак: — Хей-ниитиниң күжү-биле демнежип тургаш ону чедип ап болур деп бодаар мен. Аныктарга спорт залы кылдырып берген соонда, олар хей үе-шагып ынаар чарыгдар апардылар. Кылыр чүве чогуңдан чалгаарааш корум-чурум үрей бээр билдингир, ыңчангаш оларны доктаамал бир-ле хемчегже хаара тудуп турганы-ла дээр. Учакто шагдаазы бистиңде бар, ыңчалза-даа чурттаар орансава чогуңдан ол бергедеп турар. Демнежип тургаш, корум-чурумну быжыглаар дээш кызыдар бис. Харылаавыс база ажырбас, рация ажилдап турар.

Светлана БАЛЧЫР.

"Кызыл-Хая" ГЭС: Келир үеге бүзүрөл бар бе?

Тываның Моол болгаш Даг-Алтай-биле кызыгаарындан ырак эвесте, Мөнгүн-Тайга кожуунуң Мөген-Бүрөн хемде Кызыл-Хая аттыг суг-биле ажилдаар биче электри станциясы (ГЭС) бар. Ону тударына 26 миллион рубльди үндүргөн, ыңчалза-даа ук станцияге үндүргөн чарыгдалдар боттарын шыңзытпайн турар.

Тудугу 2000-2001 чылдарда чоруткан. Станцияның таван салган черде тураскаал кылдыр арттырган дашта "ук тудугу

турар. Сугнуң хемчээлин көдүрүп-бадып турар шлюзтар-биле өйлээр. Келген суг канал таварыштыр баткаш, бок аштаар онгарже кирер. Ооң соонда арылаттынган суг турбиналар дамчытыр үш турбинага чедер. Турбиналарда кожуп каан аппараттар сугнуң күжүн электри энергиязынче шилчидип турар, ону тускай шкафта өйлөп турар. "Ажилдап каапкан" суг станцияның адаа-биле агып баткаш, хемге каттыжа берген.

Ук станцияның тудуу төлевилелде станция-биле дөмей эвес деп, 11 кижилер составыг ажилчын бригаданың удуртукчузу Үндүн Андриян Болдукович чугаалады. Төлевилел езугаар кылган болза, үстүнде чугаалаанывыс бок аштаар онгарының орнунга аванкамера турар учурлуг.

Аванкамера дээрге эң кол бок аштакчызы болур. Схемада 8x4x4 метр хемчээлдиг кылдыр шыйып каан, 120 тонна сугну аштап-арыглаар аванкамераның орнунда херек кырында 20 тоннаның доскаарын салып каан болуп турар. Кыжын доскаарда суг доңуп каар, ону болдурбазы-биле станцияның ажилдакчылары дошту лом-биле соктап, от-биле эргизип-даа турарлар. Чоокта чаа болган 4 балл күштүг

чер шимчээшкиниин соонда, станцияга бичи үрелишчинер болган, ОБЯ-дан специалистер кээп көргөш: "Боттарыңарны эт-свинерни боттарыңар кылыңар" дээш чоруй барган.

Аванкамераны кылып каан турган чүве болза, аңаа суг кырынга салдаар болгаш суг иштинге чоруур бокту аштаар тускай ийи отсек турар турган. Бирги өрээлге — суг кырынын богу, ийи дугаарына — суг иштиниң богу чыдып каар, ооң соонда арылаттынган суг турбиналар дамчытыр турбиналарга чедер. Бо аванкамераны кылбаанындан турбиналар боктуг суг-биле ажилдап турар: доскаарда аштаар шлюз база чок, турбиналарже элзиринип суг агып турар. Бо чүүл оларның техниктиг байдалына база салдарлыг болбайн канчаар: чоокта чаа бок аштаар доскаарга чыпшыр хайындырып каан турган демир сугнуң базышкынынга шыдашпайн (секундада 3 тонна суг эртип турар), хоорулгаш, суг-биле кады баткаш, бир турбинаның ажилчын хүртүзүн үрөп каан. Үш турбинаның бирээзи ажылдан түр када ыңчаар үнгөн. Ийи дугаар турбинада подшипник үрөлгөн болгаш, ол база турупкан бооп турар, амгы үеде чангыс турбина ажилдап турар. Үрелик турбиналарны адырып, чазып көөр дээрге, чөпшээрел бижиле база чок. Бо бүгү чырыктын объемунга, ажилдың шынарынга база салдарлыг: 110 киловаттын орнунга ам чүгле 30 киловатты ап турар.

Бир эвес "Тувкоммунэнерго" азы Чазактан комиссия тудуғун чорудуң төлевилел езугаар хынап турган болза, бо бүгү четпестер бөгүн турбас ийик. Ам ону ка-

тап эде кылыр болза, чаа техника болгаш хей акша херек. Ток өйлээр шкафтарда эң кол микро-системаның чаңгызының өртөө 70 муң рубль, олар үрелир болза, Мөген-Бүрөн чырык чок артып болур.

"Тувкоммунэнерго" ажилдакчылары ук станцияны Мөнгүн-Тайга кожуунуң чагыргазына шилчидип берген бис деп турар. Мөнгүн-Тайганың "Чырык" муниципалдыг бүдүрүлгезиниң директору Омак Айыбанович Байыр-оол маңаа ажилдаала чаа ийи ай ажып турар кижилер болду. Ооң сестери-биле алырга, "Чырыктын" эрги директору кожуунда ГЭС болгаш 2 дизельдиг ЭС-терниң ажилдакчыларына шалын төлөп бээр талазы-биле огулуг ажил чорутпаан болуп турар: кандыг-даа организация-биле керээ чардынмаан, ооң кадында документациясы база четче эвес. Чорунуң эт-хөрөңги комитетинде ук ГЭС-тин документациясы чок. Чаа удуртулга кожуунуң электри станцияларында ажилдап турар 31 кижиге шалын бээр дээш, эрткен айда чүглө 18 муң рубль чыып алгаш, үлөп берген. 31 кижиниң бир айда шалыны 18 муң болган.

ГЭС-те 11 ажилдакчы бар: 8 сменщик, 2 электромонтер, 1 аштакчы. Олар шалын акшазын ай-айы-биле албайн турарлар. Ол кирезинде олар чоннуң чырыгы, амыдырал, ажы-төл дээш акшазы чок ажилда ак сеткилдиг ажилдавышаан хевээр. Сайгарлыкчыларга тудуп алган балыын берип тургаш, аыш-чем, идик-хепти чээп ап турарлар. Кижилер бүзүрүнүн бо хуннерге чедир эң адаккы өрөзи — 20 муң рубль.

"Кызыл-Хая" гидроэлектро-

станциясы — чаа тудуғ-дур, ыңчалза-даа харысалга чок чоруктуң хайылдан каазында-ла үрели эгелээш. Ынаар кичээңгей салып, ооң ажилдакчылары кайы хире амыдырап-чурттап ор ирги дээш четкен улус эвээш болуп турар. Кызылдан май айда комиссия кээр болгаш чок, ам-даа сураг. Мөнгүн-Тайга кожуунуң чагырга даргазы: "ол хире 26 миллион-биле ГЭС тутпайн, Хандагайтыдан электри шугумун шөйүп алырвыс кай" деп хомуда олурар. ГЭС-тин ажилдакчылары: "бисти черле кым-даа тоовас, ГЭС кымга-даа хамаарышпас зона болганы ол бе?" деп мунгарап турарлар.

Кызыл-Хая аттыг суг-биле ажилдаар электри станциясы, шынап-ла, чүл ол — элзиринде шивээ бе азы келир үези бар деп бүзүрөл болур бүдүрүлгө бе?.. Маңаа тодаргай харыны үе болгаш шалыкын хөделишчинер берип болур.

Удавас Тожу кожуунуң Ырбан суурга база биче ГЭС тудуун кылыр деп турар-ла болгай. Ийи дугаар частырыг кылбас кылдыр Кызыл-Хаяның суг-биле ажилдаар станциясының арга-дуржулганындан өөредиглиг чүлдөрнү илип алыры күзөңгил.

Салим МОНГУШ.

ГЭС-тин бөлүк ажилдакчылары.

күрүнениң ажилдар механизастаар албан чери кылган, тудуғун директору Г.А. Смирнов, кол инженер С.В. Египов, куратору Н.И. Спиваков, тудуғга ниитизибиле 60 тудуғчу киришкен" деп бижээн болуп турар. ГЭС-тин тургузукчузу — КУБ "Тувкоммунэнерго" турган.

Станцияның тургузуу-биле таньжаалынар. Суг чыыр черже (водозаборник) суг хемде доора чыдар фильтр таварыштыр кирип

В.В.ПУТИН: «КИЖИЛЕРНИҢ АМЫДЫРАЛ-ЧУРТТАЛГАЗЫНЫҢ ДЕҢНЕЛИ БИСКЕ ТААРЫШПАН ТУРАР»

БО ЧЫЛДЫҢ МАЙ 26-ДА РФ-тиң Президентизи В.В.Путин Федералдыг Хуралга беш дугаар, чурттуң Президентизиниң ийги ээлчээнге сонгуктанын соонда бир дугаар Айыткалың чоруткан. Президентиниң амгы Айыткалы дөрт чыл иштинде кылып чорудар ажылының кол программасы кылдыр демдеглетинген. Айыткалдың эгезинде Россия ССРЭ буурап дүшкениниң соонда бир дугаар политика болгаш экономика талазы-биле турум чурт кылдыр тургустунган база делегей херектеринин болгаш саң-хөө харылзааларының талазы-биле хамаарылга чок болу бергенин демдеглээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Россия бодунуң иштиги болгаш даштыкы хамаарышпас чоруун деңир эгидип алган.

Президент Айыткалының эгезинде белен эвес дөрт чылды чурттап эрткенни демдеглээн. Эрткен дөрт чылдарда чурттуң он чыл иштинде хоозураан чүүлдерин катал тургузарына, күрүнени быжыглаарына эргежок чугула политика, экономика, реформаларны чоруткан. Ону чорудары чурттуң деңнелине берге-даа турган болза, чон Президентиниң болгаш Чазактын чорудуп турар реформаларын деткээни-биле ол чедип алдыган.

Бо Айыткалыга В.В.Путин бир дугаар черге социал айтырылганы тургускаш, кичээнгейни оон соонда чурттуң экономиказынче болгаш даштыкы политикаже угландырган. Сөөлү дөрт чылда чурттуң экономиказы багай-эвес хөгжүлдени чедип алган. Ол чылдарның иштинде чурттакчы чонун боттут орулгазы 1,8 катап өскөн. Эрткен чылын чурттуң экономиказы өзүлдөзү 7,3 хууга, бо чылдың дөрт айларында ол көргүзүлгө 8 хууга чедир өскөн Президент демдеглээш, бо байдал биске таарымчалыг болуп турар бе деп айтырыгны салгаш, чурттакчы чонун амыдырап-чурттаарының деңнелине ол шуут таарышпай турарын айыткан. Ынчангаш В.В.Путин бо Айыткалыга бир дугаар черге социал айтырыгны тургускан чылдагааны ында.

Яды-түрөңги чорукту ажып эртеринге шалтыктап турар

болгаш аңаа дузалаар ужурлук чүүлдерни чедир боттандырбайн турарын Президент онзалап демдеглээн. РФ-тиң Чазак бо хүнге чедир кадык камгалалының, өөредилгениң, чуртталга-коммунал ажил-агый болгаш чийк өртектиг чуртталга тудуунуң талазы-биле реформаларны ажилдап кылбаанын айыткан. Чурттуң деңнелинде чурттаар оран-сава айтырыгы чидии-биле тургустунуп турар. Чурттакчы чонун амгы орулгазы чурттаар оран-сава садып алырынга дүүшпейн турар. Чедимес өг-бүлелерге ипотека-биле харылзаалыг социал дузаламчыны бээриниң механизмин ажилдап кылырын Айыткалда чугаалап турар. Ында база бир тодаргай чүүл болза, 2010 чылга чедир ортумак орулгалыг өг-бүлелерниң үштүң бир кезин чурттаар оран-сава садып алыр аргалыг болу бээр. Бо дээрге боттут угланышкына салдыган сорулга болуп турар.

Айыткалда кадык камгалал айтырыгыне улуг кичээнгейни угландырып турар. Бо хүнде кадык камгалалының эң кол көргүзүлгөлериниң талазы-биле Россия делегейниң сайзыраңгай чурттарында ыракта чыдып каап турар. Бисте кижилерниң чурттаар назыны Америкага деңээрге, 12 чыл, Польшада 8 чыл, Кыдаттан 5 чыл кыска болуп турар. Кончуг чидиг айтырыг кижилерниң ажилдаар назынында өлүп-хорап турары болуп турар. Кадык камгалалының бүгү-ле адырларына үндүрүп турар чарыгдал чыл санында өзүп олурар, а херек кырында чурттакчы чонга чедирип турар ачы-дузаның шынары куду болуп артышаан. Халас эмчи дузазы чүглө азаашкын болуп артып турар деп, Президент айыткан. Эмнелгелерниң төлөвирлиг ачы-дузаның бөдүүн кижилер күш четпейн турар. Мен борта мындыг чижекти кирип көрейн. Эмнелгелерниң төлөвирлиг ачы-дузаның ангыда, эмчи справказынга таңма басканы дээш 75 рубльди чыып ап турары кайгамчык. Бир эвес шын сайгарып көөр болза, эмнелгелерниң таңмазы безин кижилерниң кадыгына ачы-дуза чедирип турар апарганы ол бе? Прези-

дентиниң Айыткалынга дүүштүр чурттакчы чонга таарымчалыг кылдыр, республиканың Кадык камгалал яамызының төлөвирлиг ачы-дузаның эде көөрүн чугула деп санап турар мен.

АДА-ЧУРТ ӨӨРЕДИЛГЕЗИН САЙЗЫРАДЫРЫ — эң кол сорулгаларның бирээзи деп, Айыткалда айтып турар. Бо хүнде профессионал билиг күш-ажыл рыногунда турум эвес байдалда турарын Президент демдеглээн. Дээди өөредилге черлерин доосканнарның чартыгындан хөй кезин дооскан мергежилин аайы-биле ажил тышпайн турар. Бо байдал бистин республикада база дүвүрөңчиг болуп артышаан. ТР-ниң Чазаның бо чылгы Отчедунда чеже кижин дээди өөредилге черлерин дооскаңыл, канчаар ажилга тургустунганы деп сан көзүлбөй барган. Дээди өөредилге черлерин дооскан доозукчулары ажилга тургузарының талазы-биле боттут кемчелерни алыры чугула дээрзин айтып каары чугула. Президент өөредилге талазы-биле чугаалап тургаш, халас өөредилге черлеринче кирген студентилер-биле көрдүнгөн хуусаазында ол мергежилинге ажилдаарының талазы-биле керээни чарар, бир эвес ол мергежилинге ажилдаваз болза, өөредилгезиниң өртөөн төлээрин айыткан.

База бир чаа чүүл болза, школа доозукчулары ада-иезиниң өңчү-хөреңгизин байдалының хамаарылганы чокка бодунун билиниң деңнели-биле дээди өөредилге черлеринче дужаап кирер арганы болгаш адресистипендианы тургузар дээни — чедимес байдалдыг өг-бүлелерни уруугларына улуг деткимче болуп турар. Президентиниң Айыткалыга хамаарыштыр РФ-тиң Чазак өөредилге системазынга хамаарыштыр чаа чүүлдерни немей тургузары билдинип турар. Шынын чугаалаар болза, кедээ кижилерниң ачы-төлү чеже-даа салым-чаянныг болза, Россияны дээди өөредилге черлеринче кирип шыдавайн турары чажыт эвес.

Экономика айтырыгына хамаарыштыр Айыткалда нити иштиги орулганы ийи катал улгаттырар дээр. Чурттуң экономиказы чылдың-на 7-8 хууга

өзүп орат болза, ол эки көргүзүп болур. Ынчалза-даа бис ол көргүзүгү доктаамал тудуп шыдаар бис бе деп, айтырыг тургустунуп кээр. Чамдык экономистерниң чугаалап турары-биле алырга, 2007 чылдан эгелээш, чурттуң идепкейлиг ажилчын күжү кызырлыр деп санап турар. Кыдаттың экономиказының чылдың-на өзүп орат чылдагааны — ында ажилчын күжү четчир. Бисте ыңдыг курлавыр чок болуп турар. Ооң-биле чергелештир сөөлү чылдарда Россияда инфляцияның деңнели дыка бедик болуп артышаан, ооң түннелинде нефть долларларын алдын курлавырынче шилчидип эгелээш. Экономист Евгений Ясин инфляцияны дүрген бадырарына чалаашкан херээ чок деп турар деп, чугаалап турарында ужура-ла бар. Чурттуң экономиказын турум, быжыг байдалда чедип келген деп чугаалаары бо хүнде болдунмас. Делегей экономиказында саарылганың кол ашказы — доллар. Бистин экономикавыста өртекти колдуунда долларга үнелеп көргүзүп турар бис, ыңчангаш бисте база кол ашка доллар болу берген. Бистин ашкавыс — рубль долларның чеги хевирлиг байдалда турар. Ынчангаш экономист Евгений Ясин Төп банкының көрүп турар хуусаазында рубльди дүрген солугура негетиниң турар деп турар. Төп банкының моон мурнунда даргазы турган Виктор Геращенкоң бодалы-биле алырга, 2-3 чыл бетинде рубльди долугу-биле солугура, ол Россияга ажыктыг эвес болуп турар.

АЙЫТКАЛДА ҮНДҮРҮТ РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА чугаа база кол черни ээлеп турар. Моон сонгаар үндүртүлгөни чигедириниң дугайында айтырыг көрдүнгөн. Бир-ле дугаарында, чаңгыс аай социал үндүртүгү чигедир деп турар. Ооң-биле чергелештир, пенсияны өстүрериниң айтырыгы тургустунуп турар. Россияда пенсияның кемчээли делегейниң сайзыраңгай чурттарында дыка куду болуп турар. Күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң болгаш еске-даа чиигелдерни ашка-биле солугурунун айтырыгы шийтпирлеттинип турар. Чурттуң деңнелинде ол реформага удур-

ланышкының акциязы чоруп эгелээш. Айтырыгынын, ынчалза-даа кижин бүрүзү бо реформаны бодунуу-биле көрүп турар. Мен бодап көөрүмге, чөптүг айтырыгы Чазак көдүрүп турар. Хоойлу езугаар күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге дыка хөй чиигелдер көрдүнгөн. Ол көрдүнгөн кемчээли-биле ажилдаарында азы боттанмайн турар. Чамдыктары күөсеттинмейн, саазын кырында хевээр чыдып турар. Ол чиигелдерге көрдүнгөн ашка-хөреңгени өскээр ажыглаар азы боттарына шингээди ап турган таварылгалар тургулаан. Бо чиигелделер талазы-биле будулгаазыннар дыка хөй, ажы-биле чугаалаарга, ол ашканы контролыдаары база дыка берге болу берген. Кедээ кижин болза, хоойлуда көрдүнгөн чиигелделерни бүдүн чылда чаңгызын-даа ажыглавайн баар. Ынчангаш хоойлуда көрдүнгөн чиигелделерни Россияның девискээринде дең-дески эвес ажыглап турарын барымдалааш, чаңгыс аай ашка-биле солугура деп турарын чөптүг деп бодаар мен.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путиниң бо чылгы Айыткалыга хамаарыштыр политикагерниң бодалы, үнелелдери массалыг информация чөсөктеринде чоруп турар. Президентиниң Айыткалы Б.Ельцин сөөлү чылдарда эң күштүг Айыткалдың бирээзи-дир деп демдеглээн. Чурттаар оран-сава тудуунуң талазы-биле салдыган сорулгаларны ол үнелээш. Кемеровоң губернатору Аман Тулеев мынчаар чугаалап турар: "Эрткен дөрт чылдарда чедип алган чүүлдерге даянган дыка үр үениң иштинде бир дугаар, амыдыралымысты он чыл бурунгаар чугаалап турар апарган бис" дээни бурунгаар көрүштүг хөгжүлдениң оруунда чоруп ораарыстың бадыткалы көстүп турар. Президентиниң ийги ээлчээнге катал сонгуттургаш, бир дугаар чоруткан Айыткалын ниитилелдин алдын фондузу — кижиниң амыдырал-чуртталганын чаагай чорунче угландырганы, Россияга эптиг-чөптүг чоруктуң катал тургустунуп ораарының бадыткалы-дыр деп үнелээр-дир мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Тываның 60 чылынга уткуштур

ХӨЙНҮ КӨРДҮМ, ҮЛҮҮМ КИИРДИМ

харысалга улуг, ажыл хөй. Бир кол ажылымыс — Кызыл Шериге дузалажыры, белек чыып чорудары турган. Оон ангыда аныктарны шериг херээнге өөредип, кижизидери. Даанган ажил-херээвисти багай эвес күөсеткеш, мактадып-даа турдувус.

Өвүрге элээн ажилдап турумда, аревэ Төп Комитеди Меңгүн-Тайга кожкомунче ажилдап чоруткан. Орта 1944 чылга чедир кожком секретары Михаил Көже-биле кады ажилдадымыс.

1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына эки тура-биле катышкан. ТАР Россияның автономнуг облазы болу берген. Аревэ кежигүннерин ВЛКСМ-ге чаңгыстап үлээп алыр политиктиг улуг ажил ыңчан эгелээш чүве. Барыын-Хемчик кожкунга бо чугула ажилды эрттирери-биле комсомол обкомунуң килдис эргелекчизи Борис Болдур-оолду чоруткан. Райком ажилдакчылары Алдын-оол Оюн, Даржаа Хертек, мен болгаш ескелер-даа ВЛКСМ-ге кежигүннер үлээп алырын чедишкенин чоруткан бис.

1945 чылда партия обкомунун чанынга удуртуу кадрлар белеткээр күрүстү доозарымга, мени

ВЛКСМ Бай-Тайга райкомунун бирги секретарына сонгаан. Орта 1947 чылга чедир ажилдаш, аныктарны өөредип, кижизидер, хөй-ниити ажылынга хаара тудар, кожкунуң экономиказын хөгжүдөр херекке бодунуң үлүүнү киридим.

Областың комсомол организациязының отчет-сонгулдалыг хуралдары 1947 чылда эгелээш. Ынчан мени Чөөн-Хемчик районга ажилдаары-биле чоруткан мындыг. Районнуң отчет-сонгулдалыг конференциязы доозулган, аңаа сонгуктан пленум кежигүннери бирги организастыг хуралын эрттирип турган. Бирги секретарына мени сонгуду. Ийги секретарына Дигити сонгуур саналды киридим. Пленумга олуржуп турган ВЛКСМ обкомунуң ийги секретары Ломаев туруп келгеш, "ийги секретарына орус кижин ажилдазын, Фуслотун кандидатуразын саналдап тур мен" дээр. Мен тургаш, "мен орус дыл эки билбес, Фуслот тыва дыл билбес берге-дир. Дигит орус дылды эки билер кижин-дир" дидим. "Орус кижилерге удур националист кижин-дир сен" деп түннелди Ломаев дарга үндүргөн. Ооң соонда пленум чапсарлаан мындыг. Дүне 11 шакта партия райкомунун

бюрозу болган, орта мени "орус кижин-биле ажилдаваз мен деп националист үзел-бодалды илерткени дээр" ажилдан дүжүргеш, партия кежигүнүндөн үндүргөн. Партияның шийтпиринден эрткен чүве бар эвес, Эрги-Барлыкка аалымга чанып келгеш, 1949 чылга чедир хуу ажылым кылып чордум.

Партия обкомунуң бюрозунга мээр херээмени сайгарып көргөш, "партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бюрозунун шийтпирин солугу, С.С.Сюрюнюң партия кежигүнүнге арттырар, Эрги-Барлыкка колхоз организастаар даалганы бээр" деп доктаалды үлээп алган. Партия обкомунуң даалгазын күөседери-биле Эрги-Барлыкка чеме бердим. Каш хонганда коммунистерниң хуралы болган, орта колхоз тургузар дугайында айтырыгы база чугаалашкан, ону коммунистер бир эп-сеткилдиг чүүлүгүзүнгөн.

1949 чылдың март 29-та колхозту организастаарының тургузукчу хуралы болган, улустуң кириген билдиримшиктерин езугаар колхоз кежигүннерин үлээп алган. Чаа тургустунган коллективтиг ажил-агыйны "Большевик" деп адаан, ооң даргазына Идам-Сюрюк Саая сонгуктан. Ол хүнден эгелээш Эрги-

Барлыкка колхоз бурунгаар хөгжүлдени алган, Тываның мурнакчы ажил-агыйларының бирээзи болу берген. Партия обкомунуң даалгазын ыңчаар күөсеткен мен.

1949 чылдан бээр Барыын-Хемчикке сумулар даргалап, партия эге организацияларын секретарылап, совхозтарга салбырлар эргелекчилеп пенсияже үнүже чедир ажилдадым. Бо үелерниң дургузунда район болгаш кедээ Советтерниң депутатына хөй катал сонгудуп чордум. Кезээде төрөл чонум-биле кады Тываның, Барыын-Хемчиктин социал экономиказын хөгжүдөр дээр кызымак ажилдап келдим. Мээр ол күш-ажылымны Чазак үнелеп көргөш, "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының тылынга күш-ажылчы шыларгал дээр", "Тийлелгениң 40 чылы", "Тийлелгениң 60 чылы", Ленинчи юбилей, "Күш-ажылдың хоочуну" медальдар-биле шаңнаан.

Сактышкыны чеден тос "артты" ашкаш, сезен дугаарыңче үнүп ора бижидим, ыңчалза-даа сүлдөм бедик, сергек мен.

Сюрюк СААЯ,
күш-ажылдың хоочуну,
Барыын-Хемчик кожкуну,
Даянаты суур.

Барыын-Хемчик кожкунунун Эрги-Барлык сумузуңга төрүттүнгөн, бичи чылдарым аңаа эрткен. Он ий харлыг тургашла, сумунуң Ортаа-Шыравылак деп черге пионер отрядының даргазы турган мен. Оон эгелээш-ле, кожкунуң пионер шимчээшкенинге идепкейлиг киржил эгеледим. Школа дооскан эвес мен, ыңдыг-даа болза мени ТАРЭ-ниң Барыын-Хемчик кожкомунуң машинакчызынга ажилдадып каан, хүлээлгем багай эвес күөседип турдум. Ону-ла барымдалааны ол боор, пионер кожбюрозунуң даргазына мени депшиткен. Даалга берген соонда аревэ кежигүнү кижин күөседип албан, дыка кызып ажилдап турдум.

1941 чылда чүве ол. ТАРЭ кожкомунуң секретары Найдын Маады мени келдиргеш: "ТАРЭ Төп Комитеди сени хереглээндир, Кызылче дүрген бадып көр" деп чугаалады. Төп Комитеттиң секретары Очур үлээп алгаш, аревэ Өвүр кожкомунуң пропаганда килдизинге ажилдаары-биле чоруткан. Аңаа чеде бээримге, кожком секретары Базыр-оол Монгуш, пионер кожбюрозунуң даргазы Шойгу Күжүгет болду. Оларны-биле аныктар ортузуңга политиктиг, өөредилге-кижизидилгелиг ажилдарны чорудуп турдувус. Ынчан Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге чылдары турган,

ПЕДАГОГИКА

“ЧЫЛДЫН ӨӨРЕНИКЧИЗИ”

“Чылдын өөреникчизи” деп мөөрөй бистиң хоорайывыста ийи дугаар эртип турар. Ооң кол сорулгазы — өөреникчилерниң эртемче сонургалын болгаш чүткүлүн көдүрери. Ак-Довурак хоорайга кандыг-даа эгелээшкин бир-ле кижиниң идепкейлиги биле шимчеп үнөр. Иштики херектер килдизиниң назы четпээннер-биле ажыл чорудар инспектору, анык башкы Уйчук Викторович Соян ук төлөвилелдин автору болбушаан, ону херек кырында боттандырар дээш, республиканың улус өөредилгезин баштап турар яамыларга кирип, оон материалдыг деткимчени алгаш, Красноярск хоорайдан өнүгү телевизор болгаш эске-даа барааннарны садып эккеп алган.

Маргылдааның бирги ээлчээ хоорайда 4 школа бүрүзүнге эрткен. Ооң соонда чылдын тергин өөреникчизин илередири биле школа бүрүзүндө (профессионал училищелер база бар) 2 тиилекчини шилип алгаш, бо түннел мөөрөйге кириштирген. Мөөрөйниң кол негелдезин езугаар “Мээң келир үеде профессиям” деп ылгавырга (номинацияга) физика, төөгү, орус дыл, литература деп үш эртемге демоктерниң түнү болгаш киржикчилерниң ниити угаан-бодал, культурлуг сайзыралын көргүзөр үнелээшкиннерни кириген.

Бирги ээлчегде илереп келген “спортка ынаа”, “далган-биле янзы-бүрү чөм кылыры”, “чурууру”, “ус-шевери” дээн чижектиг киржикчилерниң кылып билер чүүлдери анкетада көстүп турар болганда, ону дагын катап шылгавас. Бо удаада эң билири хөгжүм, ыры, шүлүк азы артистичи салым-чаяанынга демдек салыр.

Хоорайның анык салгалының эртем-культурлуг өзүлдезин көрүксээн ада-иелер, чон Кызыл-Мажалык болгаш чоокку суурлардан безин эндерлип келген. Мөөрөйни эртеринге хоорай чагыргазының, тус чер Хуралының база “Чаңгыс аай Россия” партия организациязының демниг болганын демдеглезе чогуур. Башкыларның эртем-методиктиг ажылының, ада-иелерниң, өг-бүлелерниң өөредилге-кижизидилге ажылынга киржилгезиниң идепкейи бо көрүлдө илэрээн.

Жюриге Кызыл-Мажалык школының башкылары ажылдаан. Холунда демоктер туткан эксперттер көргүзөргө, балларды кадып, санап, түнелин үндүргөн. №2,4 школаларның өөреникчилери кол эртемнерге болгаш “салым-чаяан” деп ылгавырга эң дээрэ дээн балларны алгаш, бирги, ийги черлерни чаалап алганнар. 4 дугаар школының 10-гу класстың өөреникчизи Айдың Сарыглар бирги чергеңиң диплому, өнүгү телевизор бол-

гаш “Океан” лагеринче путевка-биле шаңнаткан. Ийги тиилекчи №2 школының өөреникчизи Айдың-оол Кежик “хөгжүмнүг төп” болгаш Дубинин атыг лагерге баар путевканы алган. Үшкү шаңналды 4 дугаар школының сургуулу Чинчи Ооржак ап, магнитофон база путевка-биле шаңнаткан. Дөрткүзүңгө 2 дугаар школының өөреникчизи Любовь Сарыг-Донгак төлөпиг болуп, өртектег бараан, путевканы алган. Профессионал училищениң сургуулу Менги Куулар бешки шаңналды ап, суй белек база путевка-биле шаңнаткан. Конкурска киришкен 10 өөреникчилерниң арткаанары база шаңнатканнар, чүге дээрге олар бирги ээлчегниң тиилекчилери болган.

Чедишкинге менээргенип болбас. “Чылдын өөреникчизи” Айдың Сарыглар “Океан” лагеринге бодунун эртем-билиин улам бедидип шыдаар дээрзинге идегеливис улуг. Ол бо “Чылдын өөреникчизи” деп шилчип чоруур кубокту холунга бүзүрдө биле ап, эртем-билиге чүткүлдүн езулуг үлөгер-чижээн хөйгө көргүскен. Дараазында 2005 чылда ол кубокту чаалап алыр дээш, эртемге сундулуг кизи амдыгааштан эгелеп белеткенир апарар.

Окан ОНДАР,
жюриниң даргазы.

“БОДУ БИЛИРНИ” ДҮРҮМЧҮДЕР

1967 чылдын “Тыва орфографтыг словарында” бүгү-ле синонимнерни, антонимнерни, синонимчээн сөстөрни шуптузун дефистеп бижир кылдыр дүрүмчүткени улуг частырыг. Нарын сөстөр тургузарының четпестеринге керүштүр тыва чогаалчыларның бот-идепкейи — “боду билер” депшилгеже чүткүл.

Шын орукче узун куй ужунда чырык. Кажан домакта сайгарып турда, сөстөрниң лексиктиг утказы нарын сөс бе азы чаңгыс аймак кежигүннери бе дээрзи тодарааттынар. Ынчалзажок, авторун тодарадып кааны боду билгенин редакторлар, журналистер парлалга кызыдыр-ла эдип каан болурга, сөстүн утказы чегей апарган болур. Ылаңгыя ийи муң чылдын ийги чартында кулминациялыг үрүлээшкиннер өөскүп турду. Моон ужун “боду билерни” мынчаар дүрүмчүттүм.

1. а) Дөмей азы чоок уткалыг, удурланышкак болгаш харылзашкак сөстөрдөн тургустунган, тускайлаң утканы илередир сөстөр домакка кожа чорза, биче сек-биле аңгылаар.

б) Дөмей азы чоок, удурланышкак болгаш харылзашкак уткалыг сөстөрдөн тургустунган сөстөр, домакка кожа чорааш, тускайлаң утканы илередир болза, биче сек-биле аңгылаар.

Чижээ: Малчынга сүткүр, дүкүр малы кончуг.

в) Харылзашкак, удурланышкак болгаш дөмей азы чоок уткалыг сөстөр домакка кожа чорааш, чаңгыс утканы илередир болза, дефистеп бижир.

Чижээ: Кадарчыга берге-ле, изиг-соок хүннер шаптык кадар.

г) Башкылаашкынга быжыглаашкын аргазы болдурар дүрүмнөр. Бир эвес синонимнер, антонимнер, синонимчээн сөстөр домакка кожа чорааш, күштүг азы онза шынар илеретпээн

болза, биче сек-биле аңгылап бижир.

Чижээ: Кыштаавыс бедик, чавыс даглар аразында.

д) Бир эвес синонимнер, антонимнер, синонимчээн сөстөр домакка кожа чорааш, чаңгыс утканы илередир болза, ынчан дефистеп бижир.

Чижээ: Кижилерге өскөнтөрээн чурту кончуг.

II а) Бисте мындыг дүрүм бар. Биче секти домакта катаптаан бир дөмей сөстөрнүң аразынга салыр.

Чижээ: Ажырбас, ажырбас, дуңмам, орнуңга олур. Бо дүрүмге хамаарыштыр кара-кара, аңгы-аңгы, он-он... дээн ышкаш хөй сөстөр астыгып калган. Чаңгыс аайлаштырыптайн.

б) Домакта катаптаан бир дөмей сөстөр тус-тузунда күштүг, онзагай утка илеретпес болза, биче сек-биле аңгылап бижир.

Чижээ: Дагны куду ак, ак өшкүлөр бадып олур.

в) Бир эвес домакта катаптаан бир дөмей сөстөр боттары каттышкан уткалыг болза, сөстөрни дефистеп бижир.

Чижээ: Кордакчыга чүглө тос-тос сонгукчу үнүн берген.

Өшкүлөрнү хөлчок аккыр дээн утка илеретпээн боорга, аңгылап бижээн, а тос-тос дээн сонгукчу үнүнде каттыштырган утка сиңген боорга, дефистеп бижээн.

Кожа сөстөрнүң уткаларын улам ханыладып, күштелдирилле, каттыштырып-ла турар болзувусса, дылывысты шуут чидирип болур бис. Дыл дүргөн өскерлихчел. Езу барымдаалан эреңгей нарын сөстөр тургузуп

Редакциядан:

Бистиң бо хоочун бижикчивис тыва дылга, оон шын бижилгезинге хамаарыштыр бодунун бодалдарын илереткен. Ооң санал-анал, бодалынга чөптүг болгаш төлөпиг харыны солун арнынга дыл эртемденнери бээр боор деп манаалынар.

алгаш, “... дылывыстың грамматиктиг онзагайы” деп оларны хөөктүргөн ажы чок.

Сөстөр боттарының лексиктиг тускайлаң уткаларын илередирге кедилг.

3. Утказы билдинмес сөстөр тыва сөстөривиске коштунушкаш, сөстөривисти аартадып, будалдырып, нарындадып, бергедедип, утказын эскерттиринче албадап, чыгап келген. Чаңгыланган сөстөрнү чүглө ылчың кижилер ажыглаар болганда, литературлуг дылга, чаа орфографтыг словарларга оларны киирбес болза эки. Чижээлээрге: мал-маган, одар-белчиир... Маган-эът, белчиир-ондар... дээн моол сөстөр.

Тыва кизи малын кончуг хүндүлээр. “Мал-эът” деп тывалап чугаалаар болза, “... хырны мурнаан сойлу...” джири. Малды өстүреринче чүткээй, а малды дорамчылаарынче эвес аан. Ондар-одар дээн херээ чүт? Парлалга шөлүн камнаай, артык сөстүн саазынга хорун билзе?

Беш чылдар ажыг бо материалдарым чырыкче үндүрүп алыр дээш чадаштым. Шупту чээрби сангың дефистээшкинге удурланганым ажык арты. Муңмуң сөстөр дефистелип артар ужурулуг. “... чамдык сөстөрнү аайлаштырар. Дефистээшкинниң бүгү бөлүктөрүнүн системазын чаартыр делгем, кедилг сорулга салдым. Дыл — чоннун дылы, ону чоннун демниг, шын бодалдары шийтирилээр. Маган, белчиир... херек болза, эрги словарда арткаанары дузалазын.

Шын кайдал...?

Хертек ЛЕНОВ.

ЧАШТАРНЫ ӨӨРЕТПИШААН

Бии-Хемниң Тарлаг сес чыл школазынча, 1977 чылдын күзүндө анык башкы келген. Алды, чеди харлыг курзукпайлар өөредир берге, нарын, солун ажылыштын эге базымын Алдын-кыс Сарыгларовна Сетчек бо школага эгелээни ол. Алыс угу Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Тайгага, малчын өг-бүлөгө төрүтүнгөн. Он ажы-төлдүг маадыр иениң улуг кызы. Аксы-Барлык ортумак школазын, Кызылдың башкы училищезин дооскаш, ажылдавышаан, Кызылдың күрүнениң башкы институтунун эге өөредилге факультетин чедишкинниг дооскан.

Ажылдап эгелээн чылындан эгелээш, анык башкы школының болгаш суурнун хөй-ниити ажылындан чыда калбаан. Комсомол комитетиниң секретарына, херээженнер чөвүлелинге, суму депутаттынга, школының профвилел комитетиниң ора-лакчызынга, башкыларның, суур аныктарының болгаш өөреникчилерниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң удуртукчузунга, директорнун өөредилге-кижизидилге талазы-биле ора-лакчызы бооп ажылдап чораан.

Алдын-кыс Сарыгларовна кичээлдерин шынарлыг болгаш солун, хөглүг эртерип турар. Ийги классчыларны өөретпишаан, эге класс башкыларының методка тыжышкынының удуртукчузу болуп, билгир-мергеж-ийин бараалгадып чоруур. Оон ыңай кожунунун өөредилге килдизиниң штаттан дашкаар инспектору.

Алдан-Маадыр сес чыл школазынга 1965 чылда комсомол райкомунун путевказы-биле улуг вожатый болуп чөдө берген мен. Коллектив мени чылыг-чымчак хүлээп алган. Директор Түмен-Байыр Арыш-оолович Ооржак, өөредилге эргелекчизи Аржак Хуваажокович Сарыглар олар болду. Пионер комнатазы кылдыр школа артында ортузунда печкалыг бичи бажыңны айттып берген. Ону септеп-селип, сегереди кириптим. Хоочун башкы Зоя Дивижикова Суваң менээ дузалашып турду. Дыка-ла онза башкы, кижини “уруум” дээр. Дерип-каастап алгаш, үениң негелдезин езугаар ажылдап кирипкен мен.

Школада

уруглар, оолдарның томаанныг, эпиг-эвилени-даа аажок. Ылаңгыя элээди класстын өөреникчилери дыка хүндүлээчел. Ол-бо хемчеглерге идепкейли аажок.

Элээн ажылдап чорумда, директор Кызылга бир ай өөренер бижик тутсуп берди. Бир ай иштинде солун чүнү көрбедим дээр! Эки ажылдыг школаларның дружина чыштары, тергин дериттинген пионер комнаталарын, юнаттар станциязын дээш, ыры-танчыга өөренир семинарларга-даа кирип турдум. Семинарга өөренип алган чүүлдеримни ажылымга ажылап, чогаадыкчы арга-дуржулгам немежи эгелээни. Комсомол райкомундан хыналда келген соонда, мээң ажылымны “эки” деп үнелээни. Бир хүн Чадаанага семинар болур дээрге чөдө бердим. Хүндүлөл самбыразында мээң чурумуң азып каан тур. Оон эгелээш-ле, шаңнал-макталдарым немежи-ле турду. Ын-

Боду уран чүүлге аажок хандыкшылдыг болгаш өөреникчилерин олче эвилелдеп чоруур. Башкының класы концерттерге үргүлчү бирги черни ээлеп келген. Боду баяннавышаан ыр-лай бээрге, дыннаксанчыг, тааланчыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, башкылап ажылынга бедик дуржулгалыг, шилип алганы мергежилинге бердинген башкы. Ооң үжүк кожуп, сан санап өөреткен өөреникчилери аңгы-аңгы ажыл-агыйда ажылдап чоруурлар.

Өөреникчилерге эртем-билигнүн оруун изеп база кижизидилгезинге хөй чылдар дургузунда бараан болуп, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг болганы дээш Алдын-кыс Сарыгларовна хөй шаңнал-макталга төлөпиг болган. Ол “Улуг башкы” деп аттың, “РФ-тиң ниити билгир өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы” деп херек демдээниң, “Күш-ажылдың хоочуну” медалдың эдилекчизи. Бии-Хем кожун администрациязындан, кожунунун өөредилге килдизинден, Тыва АССР-ниң өөредилге яамызындан, хөй-ниити удуртулга черлеринден хүндүлүг бижиктер-биле чаңгыс эвес удаа шаңнадып-мактадып келген.

Сагыш-сеткили омак-сөргөк, адак-бышкаа чийк, чаагай сеткилдиг, хоочун башкывыс Алдын-кыс Сарыгларовнага чаа-чаа чедишкиннерни, аас-кежикти, амдыралчы оруу ак болурун күзедим.

Маргарита ЛАКПАР,
Тарлаг суур.

чангаш бүгү назынымда уруглар-биле хөй-аъттыг ажылдап келген мен.

Шынап-ла, Алдан-Маадыр сес чыл школазының пионер ажылы кожунунга бирги черге турган. Ол үеде мээң эштерим Минчиур Уткушовна, Галина, Вера Быйымбаевналар, башкылар Ботуг Санчытович, Ызык Серенович, Норбу Тарбынович, Любовь Меткеевна, Александр Шурженовна дээш, шуптузу менээ чоок, эргим кижилер. Орлан-оол Кежикович Монгуш — физика башкызы. Ол долганшп турар елка кылып каанын ам-даа утпас

НАЗЫНЫМДА УРУГЛАР-БИЛЕ МЕН

мен. Сендин Ыйыкпановна дыка уран-шевер кизи. Зоя Дивижикова ырлап турда айлаң-кушла. Мария Аңгыраковна орус дылга бисти өөреткен башкывыс ол. Олар-биле демнежип кандыг-кандыг солун хемчеглерни эртирип турбадывыс дээр! Башкылар ажылынга дыка-ла бердинип ажылдаар турду. Ол үелерни сактып келгеш, ам-даа хөй-аъдым көдүрүл бээр.

Чечен дайынының киржикчизи, өөреникчим Олег Хоолуру-оол мынча дээр: “Бир-ле хүн кичээл соонда анык вожатый башкы келгеш, 3 шакта волейболдаар бис дээн. Амырап чедип келген бис. Волейболдап турда шуут утжок башкы болган. Танчылаар, ырлаар, гитаралаар, конькилээр дески талантылыг башкывысты дыка-ла магадаар турдуус”.

Өөреникчилеримниң мындыг үнелели менээ чүдөн артык өөрүшкү, аас-кежик.

Чылбак МОНГУШ,
хоочун башкы.

Бюллетеньнер санаашкыны

«Буян» төвүнде

Ол талазы-биле частырыгларны болдурбас дизе...

Редакцияга аарып турганының чылдагааны-биле эмнелге черлеринден берген түр ажылдап шыда-вазының дугайында шынзылгаларны чамдык албан черлериниң ажылдакчылары шын эвес санап турарының дугайында чагаалар кээп турар. Ону тодары-дыры-биле РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң ТР-де регионалдык салбырының удуртукчузу Алексей Викторович СУХОВТАН дараазында тайылбырны алдым. Ону чонга таньштырып көрейин.

«РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң дугайында» №166 Федералдык Хоойлуну 2003 чылдың декабрь 8-те хүлээп алган. Ол Хоойлунуң 8-ки чүүлүнүң 1-ги кезээнде чаартылгалар кирген:

1. 2004 чылда түр үеде ажылдаар арга чок болганы дээш база саатталганы болгаш божааны дээш дузаламчы акшаны (пособие-ни) ажылдакчының үндезин ажылдап турар черинде түр үеде ажылдаар арга чок болган база саатталганы болгаш божааны дээш шөлээлзэн үезиниң мурнунда сөөлгү 12 календарьлыг ажылдаан айларының ортума шалыңындан үзүктел чок ажыл стажы база албан социал камгаладылга дугайында хоойлужудулга болгаш өске-даа нормативти эрге-хоойлу актыларында көрдүнгөн чылдагааннар езугаар санаарын доктаадыр...

Мында айыттыганын стажтын үзүктел чогуң бүтү Россия девискээринде барымдаалаар апарган. Ол талазы-биле ажылдаан стажтын хемчээли база улуг рольдуг болур. Ындыг-даа болза, 1993 чылдың февраль 19-та РФ-тиң № 4520-1 «Кыдыкы Сонгу чүк болгаш аңаа деңештирген девискээрлерде ажылдап, чурттап турарларга күрүне чыгелделери болгаш компенсацияларының дугайында» Хоойлузунда айтып турары болза:

24 чүүл. Түр када ажылдаар арга чок болганы дээш дузаламчы акша (пособие).

Кыдыкы Сонгу чүк районнарында болгаш аңаа деңештирген девискээрлерде ажылдап турар улуска түр када ажылдаар арга чок апарган таварылгада дузаламчы акшаны район

коэффициенти болгаш хуулуг немелделерни барымдаалап тургаш, бүдүн шалың хемчээлинге ден кылдыр санап бээр.

Моон алгаш көөрге, үстүнде бир дугаар адаттыганы Хоойлу Тывага хамаарышпас, чүге дизе бистиң республикавыстың Сонгу чүкке деннеп каан болгай. 1993 чылда үнгөн Хоойлуну эки билип алыры артык эвес-тир.

Ам чаа Хоойлунуң 8-ки чүүлүнүң 2-ги кезээни көрээлинер:

2. Ажылдакчы түр үеде ажылдаар арга чок болган база саатталганы болгаш божааны дээш шөлээлзэн үезиниң мурнунда сөөлгү 12 календарьлыг ажылдаан айларының дургузунда үш айдан эвээш хуусаада ажылдаан болза, түр үеде ажылдаар арга чок болганы (ажылга болган кемдээш-кин азы профессионал аарыгының чылдагааны-биле түр када ажылдаар арга чок болганындан аңгыда), саатталганы болгаш божааны дээш дузаламчы акшаны федералдык хоойлунуң тургусканы ажыл төлевериниң биче хемчээлиниң бүдүн календарьлыг айының төлеверинден улгатпас хемчээлге төлээр, а тургустунган чурум езугаар район коэффициентизи шалыңга неметтинип турар девискээрлерге ажыл төлевериниң биче хемчээлинге ук коэффициентилерни база немээш санаар.

Бо чүүл чүгле Россияда эвес, а бистиң Тывага база хамааржыр. Тодаргайлаар болза, бисте

Коллективтерниң удуртукчулары, бухгалтерлери аараан дээш дузаламчы акша санаарыңга частырыглар эрттирбезин, а ажылдакчылар боттарының эргелерин өөренип алыры-биле үстүнде адаттыганы хоойлуларны хандыр билип алырын күзедим.

Римма ЧАВЫНЧАК.

«УЧЕБНИКИ» МАГАЗИН

Национал школаларга ажылгаар методиктиг литературалар хөй кирген. Олар болза:

Эки, школа! Аас курузу. Бойцова.
Орус дыл. Городилова, Ахиярова, Митюшина.
Чугаа сайзырадылгасы. Банщикова.
Эге школа программазы. 1-4 класстар.
Национал школаларга диктантылар, изложениелер чындзы.

Национал школа материалынга орус дыл башкылаарының методиказы. Шакирова,

Сабаткоев.
Орус дыл. Панов, Сабаткоев.
Амыдыралдың айыыл чок чоруунуң талазы-биле ажылчын литературалар, 500 айтырыгга харылар.
Англи омонимнер.
Англи дылга өөренип тур бис

Кээр чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудум чузу, 1. «ТРАНСАГЕНТИЛЕР».

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдзө ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9474. Чагыг 80.

ук хемчээл амгы үеде 600 рубль, а район коэффициентизи 1,4. Түн-нелинде көөр болза: 600 x 1,4 = 840 рубль болур. Ынчангаш 840 рубльден улгатпас ужурлуг-дур.

Оон аңгыда, Россияда 11.700 рубль чедир, а ТР-де 16.380 рубль ажыр шалың ап турарларга санаашкын өскерлип турарын билип алза чогуур. Бо адаттыганы түннерге чедир шалың ап турарларга хамаарышпас. Бисте ол хире хемчээлдиг шалың алыкчылары ховар-ла боор.

Бо бүгүден кандыг түңнел үндүрүп болурул?

Бистиң республикавыста ажылдап турар кижилер 3 айдан хөй хуусаада ажылдаан болза, оон түр када арааш ажылдаваан үезин 100 хуу кылдыр санап бээр ужурлуг-дур, тодаргайлаарга, мурнунда ышкаш хевээр арткан.

Ам дараазында чижектен көрээлинер (социал камгалал фондузунуң ажылдакчылары берген).

Чижек. Аныяк специалисти ажылче 2003 чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган. 2004 чылдың январь 14-тен 30-ге чедир ажылдаар арга чок болганының дугайында эмчиниң шынзылга бижин эккелген. 2003 чылдың ноябрь 3-тен декабрь 31-ге чедир ажылдап алган акшазы 10.000 рубль болган. Түр када ажылдавайн барган үезинге чедир аныяк специалист 3 айдан эвээш үеде ажылдаан болуп турар. Ынчангаш дузаламчы акша ажыл төлевериниң биче хемчээлиниң бүдүн календарьлыг айда төлеверинден улгатпас ужурлуг.

600 x 1,4 = 840 рубль.

Бо түнден бир хүннүң дузаламчы акшазын үндүрерге: 840 x 19 (ажылдаар арга чок болган айда ажыл хүннериниң саны) = 44,21 рубль болур.

Дузаламчы акшаның түнүн мынчаар үндүрер: 44,21 x 13 (ажылдаар арга чок болган хүннери) = 574,73 рубль.

Ынчангаш аарып турган хүннери дээш ук аныяк специалист 574,73 рубльди алыр-дыр.

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Чоокта чаа ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының коллегиязынга чурттаар чери чок кижилерни тургузуп, ажаар «Буян» төпке чоруткан ревизия-хыналданың түңнелин сайгарып чугаалашкан. Аңаа хамаарыштыр илеткелдерни Р.В.Енаа биле Ш.Э. Лалчаа кылганнар.

Эрткен чылдың февраль айдан 2004 чылдың апрель 1-ге чедир үеде төпке бюджет албан черлеринге бухгалтер учедун чорударының Саавырын каржы-биле үреп турганы илерзэн. Саң-хөө талазы-биле 616222,06 рубльге хажыдышкын болган. Тус-тус хажыдышкыннар аайы-биле мындыг чүүлдерни чижек кылдыр кирип болур: бо төптү удуртуп турган С.И.Сүге-Маадыр кассадан шын эвес езу-биле 3438,75 рубльди алган, материалдыг үнелиг чүүлдер 5860 рубльге четпес, Л.С.Байыр-оол чаа электри-биле ажылдаар плитаны эрги плитага орнап алган.

Аыш-чем аймаа 182343 муң рубльге четпес болган. Нормадан арттыр 8663 рубльдиң чимис аймаа үндүр бижиттинген, барык-ла 19 муң рубльдиң чимис аймаа четпес деп санаттынган. 15227,41 рубльдиң аыш-чем аймаа киир бижиттинмезин, төпке чурттап турар улустуң чиир ужурлуг чеминге көңүс хамаарылга чок чемнерни 5-7 муң хире рубльге садып турган таварылгалар база бар болган.

Күш-ажыл төлевериниң фондузунуң талазы-биле хажыдышкыннарның нийти түнү — 132099,60 рубль, оон ишинде арттыр төлээни — 84 муң рубль, хоойлуга дүүшпес езу-биле чарыгданы — 39 муң рубль, меге ат салып тургаш чарыгданы — 8,7 муң рубль бооп турар. Бюджет акшазын 13530 рубльге көрдүнгөн сорулгаларындан соора чарыгдан. Материалдыг үнелиг чүүлдерни барымдаа чок черге 127935,78 рубльди өскээр киириштирип чарыгдан. Меге документилерлиг 98539 рубльди бухгалтер документилеринге кошкан болган.

Хыналданың түңнели мындыг байдалдыг болган. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыдының июнь 7-де үндүргөн дужаалы-биле «Буян» төптүң директору Сергей Иргитович Сүге-Маадырны база кол бухгалтери Аянмаа Нарын-ооловна Сарыглары албан-хүлээлгелеринден хостаан. Бо хыналданың материалдарын эрге-хоойлу органнарынче дамчыткан чүве болганда, түңнели суд дамчыштыр үндүрер.

Бистиң корр.

«ЭХНАТОН» ЧАЛАП ТҮР

Бистиң магазинисте:

- ♦ оодурба—шоодайның өртээ 120 рубль;
- ♦ далган—шоодайның өртээ 460 рубль;
- ♦ чигир—шоодайның өртээ 840 рубль;
- ♦ чуурга он борбактың өртээ 15,50 рубль;
- ♦ макароннар (Алтайны) 13,90 рубль (кг).

Үнүш үстери болгаш кондитер кылыгылары элбек.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, переулук Загородный, 19а, (Хүрээ чоогунда) «Эхнатон» бааза, склад № 3. Телефон 5-38-40.

ТИИЛЕКЧИ ЧИГЕЛДЕНИ АЛЫР

ТР-ниң Садыг, сайгарлыкчы ажыл яамызы ТР-ниң биче сайгарлыкчы ажылды дегкиир фонд-биле кады көдээ черлерге автомашина-биле чонга ачы-буян чедирер көжүп чоруур пункт организастаар талазы-биле эң дээрэ бизнес-телевилел конкурзузун чарлап тур.

Конкурстун тиилекчизинге чигелделиг чээлини тыпсыр. Айтырар адреси: Кызыл хоорай, Чүлдүм 40, кабинет 5. Телефон 1-32-80.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Алдын-кыс Михайловна ДАМДИН-ООЛДУҢ адынга Кызылда көдээ ажыл-агый техникумунуң 1995 чылда тывысканы сериязы ЛТ №467058 дугаарлыг диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хеймер дунмавыс Андрей Машпак-оолович МОНГУШ аныяк назынында кара холдуг дайзынын холундан мечээни. Дунмавысты сөөлгү орукче үдээринге киржип, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен эш-өөрүвүске, чангысклассчыларынга, Сүт-Хөл кожунунун иштики херектер, культура килдистеринге, Чадаанадан төрелдеривиске, Ак-Довурактан келген кудаларывыска четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Кады төрээниринден.

Үр эвес аараанының соонда 49 харлап бар чорааш, Мария Болат-ооловна ОЮННУҢ

мечээни-биле оон ажы-төлүңге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдылгы илереттивис.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шеткинзон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыганы материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харьылаар.